

Шамиль Алядин

ЧОРАЧЫКЪЛАР

Япракълар тѣкюльди. Отлар-оленлер сарарды, солдылар. Чюрюк хыяр орѣкенлери арасында алма тѣкюндиси чокъчып юрьген узун къуйрукълы савускъанларнынъ даушы къарыкъ ве гъамлы чыкъмакъта. Бу хайриетликке дегиль. Ава денъишеджек. Бельки топракъ бузлайджакъ, бельки къар ягъаджакъ, чюнки кузь энди битмек узьре. Битмек узьре... лякин биткени ёкъ. Арыкъ боюндаки чынарлар суса, мазюн акъкъан сувнынъ аэнкине динъленип туралар. Кимерде узакътан, Чаткъал беттен, кучьлю ель эсе. Даллар тепренип алалар.

Мен шеэрден узакъча багъча ичиндеки къырмызы тула бинада булунам. Къомшу эвлерде кимсе ёкъ. Оларнынъ саиплери язлыкъ мевсимни битирип, шеэрдеки къышлыкъ эвлерине къайттылар.

Къарт къзах Аман, бу эвлернинъ къаравулы, омузында, тюфеги, ёлдан куньде эки кере кече, кимерде токъталып, къапумызны къакъа: «Сют... къатыкъ керекми?» деп сорай. «Керек...» десем, эртеси куню таньда къарысы Хан Бабу къапу огюндеки терекнинъ чаталлы пытакълары арасында бир бардакъ сют, яхут къатыкъ къалдырып кете. Язда Аман бизим эвни сыкъча зиярет эте. Озю бир чакърым узакъта, демиръёл кечиди янында яшай.

Шимди ава булутлы. Тосат-тосат рузгяр улуй... асфальт узериндеки япракъларны айландыра-уюрильдире, узакъларгъа къувалап алып кете. Сувукъ рузгярнынъ инъильтиси юрегимнинъ теренликлеринде уюгъан агъыр ислерни къозгъай, бир заманларда аятымда юзь берген, сонъра текмиль унутылгъан вакъиаларны хатириме кетире. Ичимде хош агъры асыл ола. Бу агъры, ич бир вакъыт текрарланмайджакъ, къыйын ве намуслы генчлигим.

Пенджере огюндеки шымшыр, ельден, сынып кетер киби, ашагъы эгиле, сонъра кевдесини тим-тик догърулта. Эбедий ешилъ япракълы терек. Оны, кучюджик экенде, топрагъы такъымнен Къуш Къаядан кетирип, бу ерде отурткъан эдим, энди эппи вакъыт олды. Учъ дане эдилер. Отуртылгъан сонъра экиси къызарды, когерди, къурып, эляк олдылар. Пенджере огюндекиси, бирден гонъдже атты, ешерди, бойгъа кетти. Шимди эв ичинден бакъсанъ, тѣпеси корюнемей. Шымшыр — узун аят ве метинлик тимсали эсап этиле. Кучьлю терек. Пармакъ къадар кесеги сувгъа тюшсе, батып кете. Ойле агъыр.

Эвнинъ ичи улькюн. Ойле ки, дивардаки саатнынъ елькъуваны къайсы ракъам устюнде экенлиги ачыкъ сечильмей. Куньдюз электрик чырагъы якъмагъа истемейим. Якъсам, козьлерим ёрула, яшлана. Эвельде ойле олмай эди. Эвде бу арада озюмден башкъа кимсе ёкъ. Акъырындан аякъкъа турам, кибрит чертем, шамдамлар устюндеки ешилъ ве къырмызы ренкли чыракъларны якъам. Чыракълар янгъан сонъ, оданынъ ичинде азачыкъ мавы, азачыкъ да сары ышыкълы эфсаневий муит укюмран ола. Бир талай вакъыт кече. Чыракълар къыза, аевлери тѣпеге созула, ельпирей... тосат-тосат кучьлю этип чатлайлар. Абдырап, башымны котерем. Орталыкъ балавуз къокъуй. Озюм оданынъ ортасында алчакъ курьсю устюнде отурам, аякъларымны огге узатып, телевизор бакъам. Микис Теодоракиске барышыкъны мухкемленирив огърундаки муим хызметлери ичюн Ленин мукъяфаты берильгени беян этильмекте. Къувурчыкъ сачлы, дедиль черели киши... Юнанистанны алманлар запт эткен девирде озюнинъ фашист аписханелеринде чеккен зиетлерини юнанджа ве тюркче икяе эте. Мен дикъкъатле динълейим. Теодоракис аджайип композитор. Килим узеринде Серовнынъ «Татар къадынлары» булуна. Кечкен асыр тасвирий санатынынъ юксек нумюнеси. О, долап ичинде кошеде къысылып къалгъан, ята эди. Апансыздан козюме чалынды. Чыкъарып алдым, огюмде, ерге джайып къойдым. Онъа де курьсю устюнде отурып, де аякъкъа къалкъып, онъдан-солдан козетем. Суреттен узакълашып оламайым. Эки яш къадын, эки пери... Бири фередже япынгъан, рессам оны фырчыгъа алаяткъаныны эслеп, чересини гизлемек истеп, козьлерини ашагъы эндирген, зира шерият яш къадынгъа ябаний эркекке юзюни косьтермеге рухсет этмеген.

Дигерининъ юзю ачыкъ. Башында алтынлы фес ве мавы бурюмчик. Эки аджайип варлыкъ. Изааткъа кельмез табиат сервети. Олар акъшам устю гугюмлери иле дереден сув алмагъа кельгенлер, араретли, ойнакъ юреклерни севги иле толуп ташкъанындан себеп, сув башында озь араларында дертлешювге тутунгъанлар. Гугюмлер унутылгъан... кенарда бом-бош, ятсырап туралар. Эки пери эки таш узерине отургъан, аякъкъапларыны чыкъарып, аякъларыны сув ичине тюшюргенлер. Озенде сув чагълай, акъа. Эки пери субет этелер. Ах, бу сыджакъ козьлер! Бу джилъвели бакъышлар! Сизлерни къайсы хош-бахт ана догъурды аджеба?

Деренинъ бир якъы къаялыкъ. Дигер якъы багъчалыкъ. Бираз отеде, къавехане, огюнде энтир къалпакълы къырджыман кишилер, аркъа якъта кирамет дамлы эвлер. Бу насыл ер? Насыл кой? Ай Серезми? Уркустамы? Ёкъса, меним джигерим Махульдюрми? Сиз, Валентин Александрович, гъает алидженап адам экенсинъиз! Санатта бойле шерефли меарет, бойле муаммалы бедиеет яратмакъ... тааджибли шей!

Ичимдеки эеджанны тутып оламай, текрар еримден турдым, рафтаки китапларны къарыштырдым. Улу рессам акъкъында малюмат къыдырдым. Араретле, идракле къыдырдым, ниает, саран сатырларда мерагъымны къысмен къанаатлендириджи къыска изаат таптым. Эеджаным ятышты. Серов 1893 сенесининъ языны озь аилеси иле берабер Багъчасарай дживарында Р. С. Львованынъ язлыкъ эвинде кечирген. О вакъытта этюдлар чызгъан. «Татар къадынлары» о зияретнинъ емиши. Сурет Рома ве Париж сергилеринде булунгъан, алемнинъ алгъышларыны къазангъан!

Хаялым суретте экен, талгъын козьлеримни заметле юкъары котердим, назарым пенджерере огюндеки шымшыргъа тюшти. Рузгъардан букюльген даллары пенджеренинъ джамыны тырнап-тырнап алмакъталар. Эбедий ешилъ шымшыр... дигер чыплакъ тереклер сувукъ ель алтында титрейлер, сыналар. Бу къавий беденли терек, ойле дегиль. Демирден ясалы гемилер сув устюнде юзелер. Батмайлар. Бунынъ бир кесеги бата. Табиатнынъ джилъвеси!

Тышта автомобиль давушы чыкъкъан киби олды. Элеслендим... бир талай динъленип турдым, сес-солукъ ёкъ. «Бельки меним эшиткеним башкъа давуштыр, чюнки бизим эвнинъ тѣпесинден Москвагъа кетиджи тайрелер учып кечкен адети бар. Итимал, онынъ гурюльтисидир» деп, озь-озюмни дурултмакъ истедим. Мен бойле тюшюнгендже автомобиль дюдук чалды. «Демек, эвге мусафир буюрды...» Огюмдеки суретни алель-аджеле четке, дивар бетке чекип ташладым, озюм софагъа чыкътым, налынгъа бенъзер алчакъ, къатты табанлы чаблаларны аякъларыма илиштирген сонъ къапуны ачтым. Эв огюнде ешилъ «Лада» турмакъта эди. Дюмени башында индже мыйыкълы, яш киши... дудакъларынынъ кенарында тюкюрюктен сылангъан, ялпангъан сигар. Экинджи больмеде, яш десенъ, пек яш дегиль, къарт десенъ, къарт дегиль, муневвер черели адам отура. Машинанынъ тышында, ачыкъ къапусы янында, юзюм сергиси дирегине таянгъан къара къалпакълы, ихтияр адам, азачыкъ огге чыкъыкъ манълайы астындаки киргин козьлерини бенъзиме догърултты, манъа бакъты-бакъты, ичтен кулюмсиреди, тыштан, бельки, тааджиплени. «Мен бу сувукъ авада бинъ чакъырым ерге келип, сени къыдырып, къулюбенъде таптым. Видждан дегенинъ бу къадарлыкъ олур. Корейим, мени таныйджакъсынъмы?» — деп тюшюнди киши: «Козьлериме яхшы бакъ. Мени танымасанъ, ким экенимни айтмайджагъым. Бу автомобильнинъ дюмени башында торунымнынъ огълу... мени беклей. Истесем, текрар машинагъа отурып, къайтып кете билем! Эбет! Ойле япмагъа эрлигим етишир. Бизде, татарда, худжур къылыкълар аз дегиль. Олардан санъа бир нумюне косьтермек мумкюн. Мен сени корьмек ичюн кельдим ве... корьдим. Энъ муими — бу! Дигер шейлернинъ меним ичюн эмиети ёкъ».

Киши акълы. Незакет сынъырсыз дегиль. Буны анъламакъ кереким. Албу ки, мен, къапуны ачып, тышкъа козеткенимнен, кишини таныдым. Таныгъанымны сездирмедим. Мен ялынъыз онынъ озюни таныдым. Машина ичиндекилерни ильки корюшим.

— Иззетли оджам! Манъа кельдинъизми? — дедим ихтияр адамгъа. Давушым эеджанлы чыкъкъаныны дуйдым. Эеджанлы чыкъувынынъ себеби бар... ве буюк. Адамны

танымагъан олсам, меним ичюн пек айып оладжакъ эди. Таныдым... адам айретте къалды. Юзю бирден акъчыл ренк алды, манъа яры севинчли, яры кедерли назар ташлагъаныны корип, гонъюлини алмакъ, озюмнинъ бу корюшювден мемнюн экенимни бильдирмек ичюн: — Сиз гъаёт алидженапсынъыз! — дедим.

— Мен озъ зияретимле сизни тааджилендирмек истедим, — деди киши, — Албу ки, акси олып чыкъты. Мени унутмагъансынъыз!

— Сизни унутмакъмы? Бу мумкюн дегиль! — дедим мен. — Чюнки сиз биринджи эдинъиз. Биринджилер унутылмай. Риджа этем, эвге буюрынъыз!

Кери чекильдим, ичери кирмеси ичюн мусафирге ёл бердим. О, босагъадан атлап, софагъа аякъ басты, дегенде, токъталды. Аркъасына чевирильди.

— Сон, Селямет, кет, баре! Чарвакъта ишлеринъни бакъ! — деди машинанынъ экинджи больмесиндеки кишиге. — Къайткъанда мени алып кетерсинъиз! Мында ишим, заныма къалса, тез бите къоймайджакъ.

— Афу этинъиз, оджам! — дедим мен, — Селямет мытлакъа кетмек керекми? Эвимизге кирип, бир фильджан къавемизни ичсе, Ну-Туфаны къопаджакъмы? — деп бакътым. Оджа индемеди, гуя сёзлеримни эшитмеди. Мыйыкълы йигит машинаны бираз арткъа берди, арт копчеклерини солгъа айландырды, сонъра кучлю суръат иле демир чабакълы къапу бетке айдап кетти. Онъа не «бир фильджан къаве», не де эки ихтияр киши арасында оладжакъ къонушма керек дегиль эди. Селяметнинъ дюньясы башкъа. Селямет гидрогеолог. О, Чарвакъны къургъан. Шимди бент диварларыны пекитювнинъ енъи усулынен мешгъуль.

Мен оджанынъ багъырына атылдым, о мени къучакълады. Мен онынъ алыны-эвалыны, о менимкини, сораптыкъ. Мен, севинип, онынъ аркъасыны эки къолумнен, эки якълап таптадым, о да менимкини. Мен, шашмалап, онынъ сагъ къулагъынынъ кенарындан опытим, о манълайыны меним янагъыма таяп, кевдесинен кокюсима сыйыкъты. Бу тешрифат чокъкъа сюрди. Биткен сонъ кишилик одагъа кирип, отурдыкъ.

— Сизни корюв меним ичюн буюк шереп, оджам! — дедим мен самиметле. — Бу зияретинъизни, меним шахсиетиме косътерген юксек итибарынъыз деп бильмек кереким. Тешекюр сизге! Догърусы, корюшип олурмыз деген умюдим ёкъ эди. Сёйленъиз, муаллим, бу якъларгъа насыл тюштинъиз?

Мусафир кулюмсиреди, сусты. Меним айретли нидаларыма джевап бермеге ашыкъмады. «Сабур эт! Эписи хусусында тафсилатлы изаат алырсынъ!» деп тюшюнген киби сезильди. Мучелерини топлады, пекитти, эвеля ичинде чалкъангъан араретни, зеининдеки фикирлерни тертипке чекти, сонъра шамдам узериндеки чыракъларнынъ липильдеген ярыгъыны эслеп, айретле козетти, индемеди. Асылында эв ичинде ич бир шейнинъ маиетине итибар бермеди. Меним сёзлеримни де эшитмеди. О тюшюнди. Череси бир къызарды, бир агъарды. Хайли вакъыт бойле сюкюнёт ве тюшюндже ичинде кечкен сонъ, мусафир этли козькъапакъларыны манъа котерди.

— Барлыгъы-ёкълугъы беллисиз адамнынъ анджакъ бугунъ апансыздан келюви, эльбет де... — оджанынъ лафы бу ерде узюльди. О, боюныны огге узатып, къач дефа юткъунды, сонъра девам этти: — Эльбет де, бойле зиярет ич бир тасавургъа сыгъмай. Ама мени таныйджагъынъызгъа ич де эмин дегиль эдим.

— Умютсизден келювинъизде, мен, аксине, бир иля-илик корем. Аньанелеримиз муджиби, шакирт оджасыны зиярет этмеге борджлу. Ама биз, оджам... бизлер, кимер земане кишилери, озюмизни — аньанелеримизден юксек эсап этемиз. Оджаларымызгъа урьметимиз сахта. Мен сизни, юзюнъизге бир бакъышта таныдым. Бизге, енъи акимет къурула башлагъан девирде кельген эдинъиз, оджам! Пек резалетли девир эди о йыллар!

— Сизге... эбет! О вакъытта эпинъиз кичкене чёчамийлер... эдинъиз. Керчек, озюм де эсли дегиль эдим. Сонъра сизинъ койни терк эттим. Шеэрге, озъ эвимизге къайтып кельдим. Бабамыз ериндеки Арифметет агъам дарылды. «Ничюн кельдинъ? Озюнъе малюм, бизим кечинишимиз де пек зийнетли дегиль, — деди манъа. — Меним арткъач тамакъ бакъмагъа алым ёкъ.» «Къайттым, чюнки башкъа чарем олмады...» дедим мен. О

чокъ тюшюнп отурды. «Кельмеге — кельдинь... кет, Тотайкойде окъу!» деди, ниает. Мен Арифмемет агъанынъ огютини куттим. Тотайкойде окъудым. Оны битирдим. Маариф идареси мени Кучюк Мускомиягъа ёллады, бу койде мектеп мудури олдым. Сонъра Бельбекке авуштым. Анда муаллимлик яптым. Орта мектеп директоры олдым. Койге немселернинъ топ-арабалары келип киргенде мектепте дерслерим девам этмекте эди. Сиз мени, Махульдюрден кетти, башкъа ерде дебдебели аят сюрди беллейдирсинъиз! Ёкъ! Муаллимлик ер ерде бир.

Мен оджанынъ чалыкъ, акъыллы сёзлерини хошнутлыкънен динълемекте олып, акъырындан аякъкъа турдым, эвде аджайип джыныстан кимсе ёкълугъы себебинден, озюм ашханеге чыкъып, къаве пиширип кетирмек истегинен къапугъа догърулдым, оджа ниетимни дуйып, мени токътатты.

— Замет этменъиз! — деди манъа. — Отурынъыз, бираз къонушайыкъ! Меним ярым кунлюк вакъытым бар. Гедже поездинен Шахрихангъа къайтаджагъым. — Къатиен разы олмады. Мени ериме отурмагъа меджбур этти. Озю бир талай сусты. Сёзю не узеринде узульгенини эске кетирмек ичюн тюшонди... хатырлап оламады. Мен, сёзю муаллимликнинъ алы... устюнде болюнгенини хатырлаттым. Оджа, ничюн бильмем, лафыны энди бу мевзуда девам этмек истемеди. Башындаки къалпагыны чыкъарып, янашадаки отургъыч устюне къойды. Дамарлары когерик, чёкюрли къолунен башыны, манълайындан тутып, елькесине таба, сонъра аксине, сыйпады. Къалпакъны алып, кучюк шкаф устюне къоймакъ ичюн узандым, оджа къалпакъны отургъычы такъымынен четке чекти. Алдырмады. — Ёкъ! Ёкъ! Аджи-гуджи! Къалпакъ янымда олсун! — деди оджа ве азачыкъ кулюмсиреген киби корюнди.

Мен афу истедим, къолумны кери чекип алдым, бу эснада мусафирнинъ къыркыкъ, къыска сачларынынъ асты терден йылтырагъаныны сездим. Бу, эв ичиндеки юксек арареттен дегиль, эеджанлы къонушманынъ нетиджесинде олмалы эди. Субетимизнинъ озю, заныма къалса, даа башлагъаны ёкъ.

Тышарыда Чалкъаш бир афырды, сонъра тынды. Ят адам кельсе, авулдысы кескин ве девамлы ола. Бу, гъалиба, озюмизнинъки. Бойле фикир иле, еримден къыбырмамай къалдым. Тезден софада аякъ давушлары чыкъты, сонъра ичери Фатма кирди. О шеэрге кеткен эди. Кельгенине пек севиндим. Чюнки эвде, хусусан бойле мутебер киши булунгъан вакъытта, къадын ёкълугъы буюк мешакъкъат. Бизим къардаш бир озю деръал шашмалап къала, элинден иш кельмей.

Оджа къалпагыны алып башына кийди, рефикъам иле таныш олды. Къалпакъ озь саибине чокъ йыллар намуснен, виджданнен хызмет этип кельгенини эслемек кучь дегиль эди.

Бираздан Фатма къаве пиширип кетирди. Оджа иле экимиз хошнутлыкъле ичтик. Чюнки мен ильки оджамны, мусафир исе, ильки шакирдини корьмекле, тасвирге кельмез алда мемнюн эдик. Оджагъа, маса узериндеки алмагъа буюрмасыны риджа эттим, о тешеккюр бильдирди, алмагъа бир дефа биле токъунмады. Онынъ бенъизиндеки ифаде тосат-тосат деньишти, отургъан еринде базан бир янбашы устюнден тюшти, дигери устюне минди. Козьлери череме бунарлы ве кергин бакътылар. Менден бир шейлер сораиджакъ, бельки де бир шейлер устюнде давалашаджакъ, ама джесарет этип оламагъан киби корюнди.

— Къач яшындасынъыз, оджам? — деп сорадым ондан, фикрий кергинликни бираз йымшатмакъ истедим.

— Сексен учьтем, — деди мусафир. Оджагъа бу суаль башкъалар тарафындан тек бир дефа берильмегени малюм олды. Меним бедениме санки бис санчылды. Титреп кеттим. Сексен учь яшында адам... бойле дедиль, зийрек, бойле юксек араретли. Мен озюмнинъ алыма окюндим. Дженк мени пек эзди, пек хырпалады. Аля онынъ серпиндеси алтындам. Яралы аягъымнынъ ве сыныкъ къабургъамнынъ къайтавлы агърыларынен чекишем.

— Сизинъ, оджам, бана агъызынъыздан бир тюрюлю... не дейим сизге, зевкълы сёзчиклер чыкъты. Чыкътымы... ёкъса, манъа ойле эшитильдими? Лякин, бильмейим, мен

кьулакътан даа пек зайыф дегилим. О сѣзчиклерден сонъ текрар юректен урулдым. Хатириме Яман Гечти дереси кельди. Буруныма кийик отларнынъ аджайип кьокъусы урды. Сиз: «аджи-гуджи...» дединъиз! Ничюн ойле дединъиз, оджам?

Мен эминим, бу ибаре мусафирнинъ агъызындан тесадуфен чыкъмады. Оларнынъ, о сѣзлернинъ, эфсаневий манасы бар. Ама, оджа ачыкътан-ачыкъ изаат берювден чекинген киби сезильди. Енгильден юткъунды, козь къапакъларыны ашагъы эндириди, хайли вакъыт аякъларынынъ уджларына бакъып сусып отурды.

— Ёкъ! Мен шай... озюм! — деди оджа, бир талайдан сонъ, азачыкъ тутукъланып. Сизни докъуз яшындасынъыз белледим. Янъылдым. Айып этменъиз, мен кимерде о йыллардаки вакъиаларнынъ озюнен яшайым, — оджа яваш-яваш ачыла башлады. — Сиз Мемед-Алининъ къызынен бир раледе отура эдинъиз. Тенеффюслер вакъытында Эмине сизни «аджи-гуджи мандалач, аджынынъ къызыны ал да къач!» деп эриштире тургъан. Хатиринъиздеми? Сиз бу сѣзлерни азетмей эдинъиз. Бир дефа, дерс вакъытында, къыз кьулагъынъыз алтында гизлиден: «аджи-гуджи...» деп фысылдагъанда... Эбет, Эмине ойле дегенде, сиз ачувландынъыз, къызны тюрттинъиз, рале устюндеки мерекеп шишеси юварланды, къызнынъ устуне мерекеп тѣкюльди. Антери былашты. Сонъра Абдулла эмджеси етишип кельди, мени сѣгди. Ашалады. Эрзакътан марум этиледжегимни айтты.

— Риджа этем, сизге, оджам! Менимнен «сиз» деп къонушманъыз! — дедим мусафирге. — «Сен» денъиз! «Сиз» десенъиз, пек азапланам!

Оджа эвеля меним сѣзлеримнинъ манасыны анъламады... анълагъан сонъ озюни сыкъынтылы вазиетте ис этти. Юзю къызарды.

— Эбет! Эбет! — деди оджа енгиль тебессюм иле ве алель-аджеле сѣзлерини тюзетти. «Сен» дие къонуша башлады, ама тюзетюв чокъкъа бармады. Вадесини унутты. Кимерде «сен», кимерде исе «сиз» дие сѣйленди. Бираз вакъыт даа кечкен сонъра къалпагъыны кене чыкъарды. Бу сефер сагъ тизи устуне къойды, ойледже, янъчыкъ болюнген лафыны девам этти. — Сен докъуз яшында эдинъ. Шимди девлет хызмети адамысынъ, меним ифтихарымсынъ. «Сен» демек меним ичюн пек зиетли. Ондан да гъайры... башынъдаки сачларыны ап-акъ! Бу ал меним тилимни къыса. Озюнъни... насыл? Кедерлендирмейми?

— Кедерлендире. Сизинъ иле корюшмегенимиз, мутерем Абдурешид Селяметович, алтмыш йыл. Акъылдан азмакъ мумкюн. Бу — адамнынъ бутюн бир омюри. Сачларым агъарды, оджам! Бу догъру. Ама оларда, о сачларда, къабаат ёкъ!

— Сачларда, шубесиз, къабаат ёкъ, — оджа менимнен разы олды, озю теренден кокюс кечирди. Козълериндеки яшларны менден гизлеерек, юзюни пенджере бетке чевирди. — Сачлар ничюн къабаатлы олсун? Ёкъ, олар къабаатлы дегиллер! Бутюн иш такъдирде. Кечкен вакъыт ичинде мермер уфанды... Демир тотланды. Адам не? Адам тунч киби... бильгениндже яшады. Элинден кельген ишни япты. Мен эп шу Абдурешид оджам. Эбет! Эп шу Абдурешид оджам! — деп текрарлады мусафир. — Эп шу оджалыкъ! Ве памукъ заводында ичтимаий хызмет!

— Арифмемет оджа сагъмы?

— Агъаммы? Ёкъ! — мусафир тутулып-тутулып нефес алды. — Дженк вакъытында гъайып олды. Эвель Къара денъизде «Ильич» гемисинде терджиман эди. Бильсенъиз керек!

— Хатиримде, — дедим мен. — Отузынджы йылларда корюшкен эдик. Ондан эвель Арифмемет оджа мектебимизнинъ интернатында муретчи эди.

— Ойлеми? Бундан хаберим олмады. — Бираз тюшонди, сонъра: — Дженк амансыз шей, — деди Абдурешид оджа. — Душман акимieti алтына тюшкен адам аягъыны ерге къавий басмакъ, башыны юксек тутмакъ керек. Теэссюф, бу эр кеске хас къабилиет дегиль.

— Усеин къардашынъыз?

— Москва янларындаки дженклерде эляк олды.

— Чокъ языкъ! Чокъ языкъ! Я, Зелиха татай? О?

— Зелиха... кьорантамызда бизлернинъ, беш огъланнинъ, аптеси. Шимди докъсан дёрт яшында. Новороссийскте кызы ве киевинен берабер яшай. Татамнынъ огълу Билял... дженкте ольди.

Дженк оджанынъ башына эсапсыз фелякетлер кетирген. Энь уйкен агъасы Амет де... биринджи джиан муаребесинден къайтып кельмеген эди. Оджадан буюги, юксек къыяфетли Асанны Багъчасарайда даима эки атлы леленка устюнде коре эдим. Муэссиселернинъ биринде ходжалыкъ ишлеринен мешгуль эди. Шимди о да аятта ёкъ.

Оджанынъ догъмушларынынъ эписининъ такъдирлерини сорап бильдим. О, къальбинде къайгъы ёкъ киби, суаллериме сакин чере, сувукъкъанлылыкъ иле джевап берди, сёзлеринде эеджан сездирмеди, зира фаджиаларнынъ юзь бергени чокъ йыллар олгъан, оджанынъ юрегиндеки яраларны артыкъ эт багълагъан, козьлеринден яшлар, акъа-акъа, ниает, къуругъан, аджизлик энди кечкен. Гуя ойле. Лякин кечкенми, аджеба?

Аятнынъ озю сакин тертипте яратылгъан, деп бакъа кельди оджа фаджиалы вакъиаларгъа. Инсан махлюкътан фаркълы. Инсан адалет ичюн курешмек керек. Оджанынъ догъмушлары Ватан огърунда дженклешип, джан бергенлер.

Дженк биткени чокъ вакъыт олды. Душман атешинен якъылгъан-йыкъылгъан шеэрлер ве койлер артыкъ енъиден къурулды. Сагъ-селямет, яхут эльсиз-аякъсыз, ярыджаннен къайтып келип, эвлерининъ къапулары огюнде токъталып, седжде эткен, босагъаны опип, сонъра ичери атлагъан эркеклернинъ энди ольгени — ольди, къалгъаны — къалды. Яш къоджаларындан марум келинлер къартайды. Бомбалар джеэннеминден тесадуфен къуртулып къалгъан балалар осьти-буюди... оларнынъ да балалары олды. Къартаналар торунларына къартбабаларынынъ джесюрликлерини икяе этелер. Чёльде унутылып къалгъан сыныкъ пулемётларны, топ арабаларыны топракъ орытти, узерлерини от бийледи. Ама адамларнынъ агъызларындан: «Эляк олды», «эсир тюшти», «концлагерь...», «газ оджагъы» сёзлери аля тюшмейлер.

Мен не дедим? «Сакин чере иле...» дедимми! Ёкъ! Манъа ойле корюнди. Акъикъатта, Абдурешид оджанынъ, озь кишилер хусусындаки тюшюнджелери адалетли. О, суаллерге джеваплар бермеге алышкъан. Ялынъыз шу. Рухий мушааделерге кельгенде, оджанынъ юрегиндеки яра аля тазе экенини анъламакъ кучъ дегиль.

— Билесинъизми? — деди манъа мусафирим. — Мен дженкте ольген адамларымыз хусусында яныкълы хаберлер чокъ эшиттим. Ойле хаберлер эшиттим ки, джигерлерим тельче-тельче ола яздылар. О себептеп, ольгенлерден зияде къалгъанлар хусусында тюшюнге къарар берген эдим. Къарарымны шимди озюм боздым.

— Ёкъ, оджа! Ольгенлер хусусында тюшюнемек мумкюн дегиль. Олар азиз кишилер. Олар девлетни душмандан къуртардылар. Меним агъам... менден буюк Юнус агъам муаллим эди. Дженкке экимиз бир кунде кеттик. Дженк биткен сонъ Юнусны он учь йыл къыдырдым. Бугурусландан «эляк олды», «гъайып», «эсирликте» деген хаберлер алдым. Ич бирине инанмадым. Ничюн инанмадым, бильмейим. Ниает, озюни Волгоград виляетинде Земных адлы хуторда таптым. Сагъ аягъы Сталинград джебесинде къалгъан. Сагъ къолу эки зёрли къуршун иле агъыр яралангъан. Оны Ташкентке кетирдим. Укюмет Юнускъа яшамакъ ичюн шеэрнинъ меркезинде квартира ве енгиль автомобиль берди. О, бир шейге ихтиядж сезмей яшады. «Сен балтанен ясалы агъач аякънен юресинъ. Укюмет санъа заводда япылгъан союны берди. Онынънен ничюн юрьмейсинъ?» дедим онъа бир дефа, эвини зиярет эткен вакъытымда. Юнус сёзлериме ынджынды, асабийленди. Мен сездим, оны ынджыткъан шей — меним сёзлерим дегиль. Озюнинъ мушкюль вазieti эди. «Заводда ясалгъан аякъны такъып оламайым... Оны такъмакъ ичюн къасыкъта ер олмакъ керек. Менимкинде ер ёкъ. Аягъым бутюнлей кесилип алынган». Агъам ойле дегенде, юрегим солкъылдады, козьлерим яшланды. Бираз вакъыт даа кечти, мени Юнуснынъ вазieti кене кедерлендирди. «Сен, агъа, аз аркет этесинъ! Агъач аякънен сербест юрип оламайсынъ, — дедим Юнускъа. — О себептен, семиресинъ. Семирмек кимсе ичюн файдалы дегиль. Баре, къолтукъ таякънен юрьмеге алыш! Къолтукъ таякъларнен юрьмеси енгиль!» Юнуснынъ манъа кене джаны агъырды. «Къолтукъ таякъларнен де юрип

оламайым. Сагъ къолум джансыз киби. Синъирлери эзильген, къопкъан. Бу — къол дегиль. Арекетсиз сопа парчасы. Инанмасанъ, озюнь де бакъ... — О, эгильди, сол элинен кольмегини чыкъарып, сагъ омузыны манъа чевирди. Къолтугъы астында мавы ренкли эки оюкъ корьдим... Юрегим сыкълетленди. Козьлеримни тез-тез четке чевирдим. Эки оюкъ — эки зеэрли къуршуннынъ тенде ачкъан чукъурлары. Яралы къол, дигерине нисбетен, чокъ инджерген. Кольмекни текрар Юнуснынъ устуне кийсеттим. Экимиз ерлеримизге отурып, сустыкъ. Юнус менден учъ яш буюк. Бир шейлер тюшуне. Мен онъа кедер этмек истемейим. Сюкюнет чокъ девам этти. «Сен манъа, бизим эвге, сийрек келесинъ! — деди Юнус, ниает, — ничюн ойле сийрек келесинъ?» Мен козьлеримни ашагъы догърулттым, тюшонджеге далдым. Ничюн сийрек келем? Буны насыл анълатырсынъ? «Вакъыт етишмей, агъа!» дедим мен. «Вакъытым етишмей, дейсинъми? Устюрткъа, Гузаргъа кетип, къум сахраларындаки ертешерлер арасында айларнен юресинъ... янъ къайтып кельдинъ дегенде, бир даа ёкъ олып кетесинъ! Бунъа вакъытынъ етише де! Манъа келип алымны сорамакъ ичюн вакъытынъ етишмейми?» Не дерсинъ бунъа? Бу, эльбет де, догъмушлар арасында даима сезилип кельген опыкеленюв, озъ кишинъни зиярет ичюн «вакъыт ёкълугъы». «Ничюн, агъа? Мен тап сенинъ дегенинъ къадар, зекасыз дегилим. Вазиетинъни билем, озюм де дженклерде олдым. Вакъыт рухсет эткенде келип кетем. Алынъны-хатиринъни сорайым. Ама, сен талап эткен киби, эр джума эртеси санъа кельмеге... ёкъ, бунынъ ичюн имкяным ёкъ!» Юнус менимнен разы олмады. Итираз этмек ичюн чымкъынды-юткъунды... сусты.

1982 сенеси сентябрьнинъ докъузынджы кунюнде Юнус вефат этти. Оны къайракъташ заводы къасабасы мезарлыгъында комдик.

Сиз, урьметли оджам, Юнусны биле эдинъиз. Озюнъиз окъуткъан, тербиелеген балаларынъыздан Ялта ишчи факультетине окъумагъа кеткен ильки он эки талебенъизнинъ бириси Юнус эди. Шимди о, аятта ёкъ. Юнус бутюн аятында бахтсыз эди. Ольгенлер акъкъында насыл этип тюшонмезсинъ?

Оджа энди ихтияр адам, юреги индже. О, назик юрекни текрар орьселемек истемедим. Кедерли лафны кестим.

Тышта рузгяр кучьленди. Шымшырнынъ даллары салланды, инъледиди, пенджеренинъ джамларыны тырнап-тырнап алдылар. Ичери яваштан Фатма кирди.

— Субетинъиз аджайип... Факъат бир тенеффюс япсанъыз, фена олмаз эди, — деди бизге. — Сизинъ ичюн енгиль емек азырладым.

Рефикъам бойле дегенде, манъа козюнинъ къыйыгъындан ишмар иле мусафирни косьтерди. «Турунъыз! Сувып къалмасын!» демек истеди. Мен еримден къалкътым.

— Риджа этем, оджа! — дедим къыйметли мусафиримизге. — Юрюнъиз, земане тильнен айткъанда, текаран къапынайыкъ! Сиз ёлдан кельген адамсынъыз!

Мусафир кулюмсиреди, еринден турмагъа ашыкъмады. Бир шей беклеген, бир шей айтмакъ истеген киби корюнди.

— Мусафир... демек, мытлакъа къарыны ач олмакъ керек. Ойлеми? — деди о, алчакъ давуш иле. — Мен сизни алтмыш йылда бир корьдим. Бир даа корип оладжагъыммы, бильмейим. Емек къалмаз. Санъа айтаджакъ шейлерим исе гъает чокъ.

— Догъру! Емек къачмаз, лякин сувар. Сувгъан емек башкъа, — дедим мен. — Эвеля ашанайыкъ.

Оджа дюньянынъ озю киби къарт, мусафирченлик адетимизге меджбурен таби олып, еринден турды.

Емектен сонъра текрар меним иш одама кирдик. Оджа сол енъининъ уджуны азачыкъ юкъары котерип, саатына козетти.

— Къоркъам... — деди о. — Селямет тезден Чарвакъта ишлерини битирип келир, мен де Ташкентке къайтмагъа меджбур олурым. Сизинънен лафымыз узюлип къалыр. Янар-якъыларым.

— Бизде кьалырсынъыз! — дедим мен. — Лакъырды, ичюн зарурет буюк. Ярын сизни вокзалгъа озюм озгъарырым.

— Мумкюн дегиль, — деди Абдурешид оджа. — Саба кьызым мени Андижан вокзалында беклейджек. Билет энди джебимде. — Бираз тюшонди, сонъра иляве этти: — Бу иште ялынъыз бир имкян бар: озь ихтиярымдаки вакъыттан интизамлы файдаланмагъа борджлум.

Меним ильки оджам! Ве там бир даиметтен сонъ бу корюшюв! Не кьадар хайриетли вакъиа! Бойле эеджанлы муитте тюшонджелерим чыбалды... мусафиримден сорап бильмек истеген фикирлеримнинъ тертиби бозулды. Балалыкъ чагъымда зеинимде басылы кьалгъан излер шимди ачылды, сыныфта оджанынъ бизге къара тахта узеринде бор иле кьыйышлы-кьонгъырлы, беяз арифлер яздыргъаны ве оларны, о, арифлерни, буюк мешакъкъат иле эджелеп окъугъанымыз хатириме кельди.

— Бизим койге кьайсы йылда кельген эдинъиз, оджам? — деп сорадым мусафирден. — Он секиздеми?

— Ёкъ. Он секизде коюнъиз алманларнынъ кьолунда эди. Мени сонъундан кетирдилер. Сизде чокъ олмадым.

— Эбет, апансыздан кетип кьалдынъыз, оджам! — дедим онъа, — мен докъуз яшынпда эдим. Докъуз яшындаки бала не биле? Не анълай? Сиз кеттинъиз. Бизни Исмаиль эфенди окъутты. Мен сизни чокъ анъдым. Коръмек истедим. Озюнъиз шаатсынъыз ки, мен шимди докъуз яшында дегилим, — бойле дие, башымда бир топ сачымны тутып косътердим. — Буларны коресинъизми? Мен аля тааджиленем... сиз, шеэрли адам, бизим койге насыл этип тюштинъиз? Биз буны сизден сорап-билип оламадыкъ, чюнки кичкене эдик. Кимер оджалар дерслер вакъытында озь аятларыны икяе этелер. Бу меракълы. Сиз бизлерни эп тахтагъа чагъыра эдинъиз.

— Сизинъ койге? Ах! Меним сизинъ коюнъиздеки оджалыгъымнынъ узун тарихы бар. Мен анда ялынъыз мешакъкъат дегиль, эйилик де коръдим. Ве мен, эски акимет мемлекетни шуралар идаресине ач, чыплакъ, гъарип алда кьалдырып кеткенини унутмакъ истемейим. «Озюнъиз акъкъынъызда...» дейсинъиз! Озюм акъкъымда не дейим сизге? О заманда менде терджимен ал ёкъ... он докъуз яшында, санки бала эдим. Ама коюнъиз хусусында хатиримде кьалгъан базы адиселер тарихий эмиеттен марум дегиллер. Мен озюм, Селямет огълу Абдурешид, бу шиддетли, фуртуналы енъи асырнынъ биринджи йылында Багъчасарайда руханий кьорантада догъдым. Бабам Селямет эфенди Арслан-агъа мааллесиндеки мектепнинъ оджасы эди. О, Джемиет-и Хайрие ярдымынен енъи мектеп бинасы ясатып, озю шу мектепнинъ мудири олды. Хатиринъизде олсун ки, сонъундан шуралар акимieti девиринде медениет саасында белли-башлы эрбаплар олып етишкен Осман Зеки, Умер Ипчи, Якъуб ве Февзи Мусанифлер, Усеин Пенерджи, Абдулла, Сеит-Умер, Якъуб Куркчилер бу мектепте окудылар. Якъуб Шакир-Али мында муаллимлернинъ бириси эди. Биринджи джиан муаребеси башлагъан йылы бабам вефат этти. О себептен аилемизнинъ вазieti агъырлашты, мен Салачыкъта халама кеттим, онынъ эвинде яшадым. Эки йыл дайымнынъ бакъкъал тюкянында кяялыкъ яптым. Эвимизде ишлер текаран чыгъырына минген сонъ, текрар шеэрнинъ озюне кьайтып, Дарульмуаллиминде окъудым. Яз татиллери вакъытында ыргъатлыкъ этип, акъча кьазанып, дарульмуаллиминде окъувым ичюн йылда алтмыш кумюш теледим.

1920 сенеси ноябрь 14-те шеэр Врангель аскерий кучьлеринден азат этильди. Шуралар акимieti кьурулгъаны он алты кунъ дегенде, Махульдюр муаллими Исмаиль Акъкъый эфенди Асан огълу, шу койлю Ибраим агъанынъ леленкасына отурып, экиси оджа кьыдырып Багъчасарайгъа кельгенлер. Меним бундан хаберим ёкъ. Исмаиль Акъкъый Туз базарындаки Земский мектебининъ мудири Яя Наджи Байбуртлы иле корюшип, онъа Махульдюр мектеби ичюн оджа тапып бермесини риджа эте. Яя Наджи оджалыкъкъа мени ляйыкъ корип. Арифмемет агъам иле акъыл таныша. Агъам да шу мектепте оджа. Аджеле суретте мени мектепке чагъыртты. Мен деръал етишип кельдим. Яя Наджи: «Сени Махульдюр мектебине оджалыкъкъа йибермек истеймиз, барасынъмы?» деди. Мен

айретте кьалдым. «Озюм дарульмуаллиминнинъ талебесим. Яшым он докьузда. Менден оджа олурмы?» деп тюшондим. Лякин Яя Наджи шеэримизде пек мутебер киши, онынъ теклифине итираз этмек мумкюн дегиль. Яя Наджи ве Арифметет агъам мени аярта башладылар. «Падиша девиринде халкъымыз инсанлыкъ укькьуындан марум эди. Энди эмекчи халкълар беклеген акимиет кельди. Бизлерге окьумакъ, инсан олмакъ ичюн укьукъ берди, — деди Байбуртлы, — фукъаре койлю балаларыны сен окьутмасанъ, мен окьутмасам, Арифметет агъанъ окьутмаса, ким окьутаджакъ? Татар эбедиен джаиль кьаладжакъмы? Чокъ тюшонмеге аджет ёкъ. Кет, койде бир талай чалыш! Биз бу мектепте, кой мектеплери ичюн аджеле суретте оджалар азырлав ишинен мешгьульмиз. Олар окьувны битирселер, чар-чапик волостьларгъа кетеджек, фукъаре балаларыны окьутаджакълар. О вакъытта, истесенъ, сени чагъыртып алырмыз».

Яя Наджиде адамны кьандырув кьабилиети кучлю, чюнки бильгиден кьудретли эди. Арифметет агъам да Яя Наджининъ фикирине кьошулды. Экевлешип мени аярттылар. Разы олдым. Чюнки оджалыккъа авес эдим. Эвге барып, анам иле сагълыкълаштым. О, меним даа бала кыяфетиме бакъып, джошты, агъламсырады. Эвден чыкьаяткъанда кьолума уфакъ богъча туттырды... «Ма, огьлум! Кольмек, чорап... юзъбез. Санъа керек олур!» деди. Мен леленкагъа отурып, Махульдюрге кеттим.

Юварлакъ таш тёшели Осман агъа мааллеси бою кеттик. Кемер Къапудан кечтик, Фенер Бурунгъа якъынлагъанда солгъа, Эски Юрт бетке айландыкъ, ондан сонъра Тёле тарафкъа ёл туттыкъ.

Сюйренде огьумизде дюльбер вадий манзарасы ачылды. Бу ерлер кыш мевсиминде дахи козьлерни охшайдыкь бир ува эди. Ай Петри беттен кельген гурьдели, быланчыкъ озен инъильдеп акъа. Дуванкой бетке, Къара денъызге таба чыкьып кете. Озеннинъ эки якъы багъчалыкъ. Тереклер арасында кырмызы кирамет дамлы эвлер. Койлернинъ аркъасында юксек дагълар. Дагъларнынъ тёпелери къарлы. Кунеш бир корюнип, ялкьылдап ала, сонъра булутлар арасында гизлене. Ава сувукъ. Биз леленка устюндемиз. Устюмде урбам юфкъа. Аякъларым ушюй... индемейим. Бетим, гъалиба, мос-мор. Ибраим агъа (бу адамгъа, къаза нетиджесинде бир козю зарарлангъаны учюн, койде Кёр Ибраим дей эдилер) яваштан аркъасына айланып бакъа, меним алымны сезе. «Атлар акъырын юрелер, секир тюш ерге! Бираз джаяв юрь!» дей манъа. Мен, аджемийлигим ичюн, Исмаиль эфендиден утанып, ерге тюшовден ред этем. Ибраим агъа сыкьылгъанымны дуя... Тельбевлерни леленка устюндеки демир ченгельге илиштире, «бисмилля!» деп ерге сычрай, атларнынъ янашасында ёл бою огге адымлай, козьлери менде. «Бу бала леленкадан тюшип оламаймы, не мараз!» деп тюшюне, гъалиба. Эбет, ойле тюшюне. Козьлеринден дуям. Мен леленкадан ерге тюшовден кьоркъмайым. Ерге тюшмек Ибраим акъайгъа кыыйнджа эди, чюнки о, айдавды. Отургъан ери атларнынъ арт аякълары янында... Мында паркалар, ядез... эки ог копчек арасы къарма-къарышыкъ. Тюшмеси белялы. О тюшти. Манъа не? Мен кьабургъада отурам. Аякъларым баскьыч устюнде. Атлар вызлы чапкъанынынъ озюнде биле секирип тюше билем. Ама мен леленка устюнде, мыхлы киби, кыбырдамай отурам. Ерге тюшмек истейим... тюшмейим.

Ибраим агъа бираз даа юре, сонъра айланып манъа бакъа: «Тюшеджексинъми?» деп сорай ве бир козюнен кулюмсирей. Мени мыскьыллагъан киби келе. Мен леленкадан секирип тюшем. Ибраим агъа адымларыны явашлата. Экимиз ян-янаша кетемиз. — «Бизим койде сенинъ ичюн яхшы олур! Исмаиль эфенди кучлю оджа, — дей о, манъа. Леленка энди бизден эппи огде акъырын-акъырын кетмекте. — Санъа эв берирмиз. Эвлendirимиз, — о, тикленип козьлеримнинъ ичине бакъа. — Ёкъса, эвлисинъми? — деп сорай. Мен не дейджегимни бильмей, сусам ве гизлиден кулюмсирейим. О, сыкьылгъанымны анълап, лафны башкъа якъкъа чевире. — Арифметет оджа сенинъ киминъ ола? Догъмуш агъанъмы? — деп сорай. Онынъ суалини тасдыкълап, башымны саллайым. — Тездже юрь! — дей Ибраим агъа. — Бойле юрюшнен асыл да кызып оламазсынъ. Койде санъа тон тиктирип берирмиз. Тон кийсенъ, ушюмезсинъ. Шай дегильми? — О зевкъланып куле.

Мен индемейим. Не айтайым? Адам тон кийсе, эльбет де, ушюмез. Белли меселе. Ибрам агъа кимерде тез-тез юре, мен онынъ артындан аянлайым. Бойле аджеле юре-юре керчектен де къыздым, атта терлеп башладым. Ибрам агъа ёрулса керек, ёл бираз энишлегенини корьгенинен: «айды, баягъы къыздыкъ, энди леленкагъа отурайыкъ» деди.

Леленканынъ пешине етип, устюне миндик. Атлар тавлы, тыгъыз мучелилер. Озьлери истеп ёрталар. Албатнынъ ортасындан кечмекте эдик, Ибрам агъа къавехане огюндеки терекке багълы къаверенкли сыгъырны ве онынъ этрафында топланып тургъан адамларны корип, зевкълы давушнен кульди. Адамлар сыгъырнынъ аркъасыны ве къурсагъынынъ астыны сыйпап, бири-бирлерине шубели-шубели бакъып, сусмакъталар.

Албатнынъ ахырына еткенде, Ибрам агъанынъ ичинде къурт къыбырданды. Ничюндир, кулюмсиреп, аркъасына чевирильди.

— Сыгъыргъа диккъъат эттинъизми? — деп сорады Исмаиль эфендиден.

Исмаиль эфенди онынъ сёзлерини эшитмеди. Ибрам агъа муаллимге якъынджа эгильди.

— Сыгъырны, дейим... аякъларыны эслединъизми?

— Аякъларынымы? — муаллим тааджиплени, козьлерини котерди. — Не олгъан аякъларына?

— Олгъан шей ёкъ. Пек юксеклер. Мучеден де джанбаз корюне. Къорадан къолай атласа керек. Сыгъыр къорадан атлаймы, демек, зиянкяр. Ондан къомшуларнынъ бостанларыны къуртарып оламазсынъ. Койде эр кес сени, сыгъырнынъ саибини, къаргъар. Ойле сыгъырда сют де аз ола. Биз саба шеэрге кеткенде сыгъыр шу терекке багълы эди. Шимди шеэрден къайтамыз, аля о, терекке багълы тура. Муштери тапылмагъан. Бизим койлюлернинъ биринде ойле юксек аякълы, къаверенкли сыгъыр бар эди. Бойнузлары сюйрю. Атларнынъ душманы. Бир ерде ат корьдими, яваштан янына бара, отлагъан ола. Ат, алидженап айван, сыгъырдан феналыкъ беклемей. Сыгъыр апансыздан эки бойнузыны атнынъ къурсагъына саныча, атнынъ ичеклери акътарылып чыкъа. Ондан сонъ, чокъ яшамай. Ойле о, юксек аякълы сыгъырлар!

Огде, озен устюнде Отарчыкъ копюри корюнди. Леленка солгъа, орьге бурулды. Фоти Салагъа якъынлагъанда ёл кене энишледи. Ибрам агъа койнинъ ортасында фурун огюнде леленканы токътатты. Исмаиль эфенди ерге тюшти. Жебинден тютюн къутусыны чыкъарды, сигар ясайджакъ олды, сонъра бу ниеттен вазгечти, къутусыны жебине къойып, фурунгъа кирди ве бир талайдан къайтып чыкъты, бизни де ичери чагъырды. Ибрам агъанен берабер фурунгъа кирдик. Муаллим бизни маса башына отурткъан сонъ, фурунджы кетирип огюмизге экишер янтыкъ къойды. Янтыкъларны ашадыкъ. Бирер мешребе де макъсыма ичтик.

Исмаиль эфенди элли яшларында, юфкъа, къара сакъаллы, юксек адам. Макъсыма ичкен вакъытымызда айдын, темиз козьлеринен манъа бакъа берди, кулюмсиреди.

— Мен Арифмемет иле чокътан танышым, — деди, ниает, — сизинъ агъанъыз экенини бильмей эдим. Зынджырлыда онынънен берабер окъудыкъ.

Муаллим фурунджыны чагъырып, эсап кесмесини буюрды. Акъчаны Ибрам агъа бермек ичюн талашты, Исмаиль эфенди бердирмеди. Озю берди. Сонъра текрар ёлгъа чыкътыкъ. Волость идареси янындаки юксек копюр устюнден кечтик, почта ёлнынъ Коккозъге ве Озенбашкъа чаталлашкъан еринде, таш диварлы юксек бина турмакъта эди.

— Бу не? — деп сорадым Ибрам агъадан. — Заводмы?

— Ёкъ... — деди о. — Бу ерге Дутбагъча дейлер. Бина Мемедали бейнинъ бухар дегирмени. Къардашы Осман бей мында яшай. Худжур шей. Мемлекетте тертип денъишти, бутюн вариет фукъарелернинъ олды, дедилер. Бизим волостьта бир шей денъишмеди. Мемедалининъ бухар дегирмени эки афта эвельси койлю богъдайынынъ пудундан эки фунт капич насыл олгъан олса, шимди де ойле ола.

— Билесинъизми, Ибрам агъа, — дедим мен. — Акимиетни эльге алмакъ, эльбет де, къолай иш дегиль... гъает кучь иш, лякин эльге алгъан сонъ, оны идаре этмек даа да къыйын. Бу сёзлерни улу адам айткъан. Мен оларны къайдадыр окъудым. Осман бейни

акиметтен марум эткен сонъ, мулькиетинден де къуру къалдырмакъ керек. Бу эки ишни бир переден япмакъ гъает муреккеп.

Гъавр копюри янында онъ къолгъа тик ёл айырылды. Обалы-чукъурлы, энишли-ёкъушлы... Леленканынъ копчеги ташлар устуне чыкъып оламай, чыкъса — тюшип оламай. Ташлар устуне чыкъып тюшкен, чукъургъа энип котерильген сайын кочерлери сынып кеткен киби чытырдайлар. Башкъа арабалар бу ёлда насыл юрелер, акъыл етишеджек шей дегиль. Огюмизде къарлы дагълар юкселип туралар, олардан терен, сагъыр инъильтилер эшитиле. Этрафтаки чайырлар ве багъчалар узерине акъырын-акъырын къаранлыкъ тюшмекте. Ибрам агъа тосат-тосат къамчысыны авада ойнатып: «Къана, торуларым! Давранынъыз! Койге келе яздыкъ» деп ташлай, лякин атларны урмай. Ве урмакъ асыл да керекмей, чюнки озълери ельаыкълылар. Лякин бойле ёлда атлар ёртып оламайлар.

Копеклернинъ авулдагъаны, сыгъырларнынъ магърагъаны эшитильди. Койнинъ ашагъысында мезарлыкъ янында, ёлнынъ айланмасында, джамлы софалы, айдын ярыкълы, буюк эв, янашасында узун тютюн араны корюнди. Мемедали бейнинъ эви.

Леленка орьге котерильди, тюз ёлгъа чыкъкъан сонъ копюрге догърулды, бираз вакъыттан сонъ койнинъ ортасында токътады. Исмаиль эфенди леленкадан тюшти.

— Бу акъшам Ибрамнынъ ихтиярында булунаджакъсынъыз! — деди манъа. — Ярын мектепте корюширмиз. Шимдилик экинъизге де хайырлы геджелер олсун!

О, эниш ёл бою кетти ве тезден кольгеси къаранлыкъ ичинде гъайып олды. Аякъ давушлары кесильди. Энди кеч вакъыт. Мен, Къыр устю денильген юксек ерде, леленканынъ янында турам, сагъыма-солума козетем, айретке келем. Эр ер дагълыкъ ве къаялыкъ. Он докъуз йыл ер юзюнде юрьдим, бойле муаммалы, табиий кийик дагълы ер корьмедим. Орталыкъ чым-чырт, айны заманда сагъыр инъильтили. Эфсане киби. Мен эндиден сонъра бу эсрарлы койде яшайджагъым. Не къадар? Насыл? Истикъбаль косьтереджек!

Табиатнынъ муджизелилигине айретленип, бакъып тургъан вакъытымда Ибрам агъа леленканы ёл бою ашагъы айдап кетти, сонъра ири азбаргъа кирди, атларны туварды, ахыргъа къапады. Мен эписини корьдим, эшиттим. Ондан сонъ таш басамакълы тик мердивен бою ёлгъа, меним яныма чыкъты.

— Бу бизим эвимиз, — деди о, бир чети къыр устюнде, дигер чети дереге саркъып тургъан бинагъа ишарет этип. — Бу исе... — янымыздаки сюйрю дамлы бинанынъ къапусыны косьтерди. — Бу исе бизим къавеханемиз.

«Бизим»... дегенинден мана не эди аджеба? Джемаатнынъки демекми, ёкъса, Ибрам агъанынъ озюнинъкими? Анълап оламадым. Затен койде бойле меселелерни алель-аджеле анъламакъ къолай дегиль. Лякин ич анълашылмайджакъ шей де ёкъ. Ибрам агъа иле экимиз таш мердивенден ашагъы, азбаргъа тюштик. Мен онынъ эвинде къондым. Софра башында бутюн аилесинен отурып акъшамлыкъ аш ашадыкъ. Ибрам агъанынъ къарысы Раиме, сыджакъкъанлы, ельаыкъ къадын. Буюк къызы Зейнеб, аджайип варлыкъ. Кучюк къызы Зенифе. Огъуллары Юсуф. Софра башында эр кес ляйыкъ корьген шейи устюнде сёз ачты, бири-бирининъ фикирини такъдирледи, яхут итираз этти. Эвде шеньлик укюмран олды. Ибрам агъа, мен енъи оджа экенимни ве мени Исмаиль эфенди иле берабер шеэрден озълери алып кельгенлерини тафсилятынен икяе этти.

Эвде ода чокъ эди. Манъа энъ четтеки ханеде тёшек къойып, яткъыздылар. Узакъта, пек теренде бутюн гедже сув шувултысы эшитилип турды. Мен кеч маальгедже юкълап оламадым, эп тюшюндим, ярын мектепте талелелер иле дерслерни башлагъанда не дейджегимни, меним сёзлеримден сонъ оларнынъ черелери насыл боягъа киреджеклерини тасавур этмеге тырыштым. Саба эрте турдым. Пенджеренинъ бир къанатыны ачып тышкъа козеттим. Бирден башым айланды. Эв терен дере четинде тургъаныны корип, айретте къалдым. Тюневин гедже Къыр Устюнде токъталып, этрафны сейир эткен маалимде манъа эр шей ачыкъ-айдын корюндеген. Бугунь огюмде акъыкый табиат гузеллиги ачылды. Дерелер, дагълар, къаялар, летафетли ава.

Эвде сабалыкъ къаве ичильген сонъ Ибраим агъа мени Ашагъы мааллеге, енъи оджа ичюн тайинленильген эвге алып барды. Эсли, юксек, къызылчыкъ тереги киби къуру ве мухкем къадын, бизни хош чере иле къабул этти. Къаве иле сыйлады.

— Иште, енъи оджанынъ озю! — деди Ибраим агъа эвнинъ саибесине. — Абдурешид эфенди. Биз, Саабэ, сенинънен бутюн ишлер хусусында лакъырды эткен эдик, ойлеми?

Къадын еринден къалкъты, къомшу оданынъ къапусыны ачты.

— Абдурешид оджанынъ одасы шу! — деди незакетле. — Кир... корюнъиз!

Ибраим агъа иле экимиз ода ичине кирдик. Этрафкъа козь кездирдик. Ерте къалын, къырмызы кийиз тешели. Тёрде миндер. Дивар ястыкълары. Пешкир. Кошеде ири сандыкъ устюнде джыйылгъан тешек, юргъан, ястыкъ. Пенджерде перде. Ибраим агъа къач керелер манъа бакъты. Фикиримни бильмек истеди. Албу ки меним ичюн не къадар уйгъунлыкъ керек? Башым устюнде дам, астымда тешек олса, къафи. Оданы такъдир эттим. Саабэ аптеге тешекюр бильдирдим.

— Оджанынъ ашы-суву Ислям байнынъ эвинден кетириледжек! — деди Ибраим агъа къадынгъа. — Зан этсем, сабалары Абдурешид эфендиге бир фильджан къаве пиширинъ ве афтада бир дефа чамашырыны ювып берювни кучъсюнмезсинъ! Ойлеми, Саабэ!

Къадын, Ибраим агъанынъ сонъки сёзлерине джевап бермеди. Ибраим агъа, эв саибеси не дер экен деп, беклеп турды, давушыны эшитмеген сонъ, меним енъимден тутып чекти, экимиз азбаргъа чыкътыкъ. О, манъа бир шейлер айтмакъ истеп омузымдан тутты, бу эснада Саабэнинъ давушы онынъ ниетини бозды.

— Къавеси бир шей дегиль, — деди эв саибеси, босагъа устюнден. — Ама чамашыры ичюн башкъа адам тапынъыз. Мен ябаний эркекнинъ донуны ювмам!

— Чамашыр ичюн раатсызланманъыз! — дедим мен Саабэ аптеге. — Озюм юварым. Къаве пиширмек де керекмей.

Ибраим агъа индемени. Азбар къапугъа догъру адымлады. Къапугъа якынълагъан сонъ манъа ишарет пармагъыны котерди. Янына бардым.

— Шимди не ишинъ бар? — деп сорады менден. — Исмаиль эфендинен насыл англаштынъыз?

— Мектепте корюшеджекмиз, — дедим.

— Ойле олса, мектепке бар! Иште, дере... — къолуны койнинъ батысына узатты, — деренинъ о бир якъында, ашагъыдан экинджи эв. Саабэ иле ишлерни мен ёлуна къоярым.

Ибраим агъа эвине кетти. Мен эниш ёлгъа айландым. Джамии янындан кечип, дереге келип еттим. Койнинъ устюнде юксек дагълар, къаялыкълар асылы туралар. Гедже коръдигим киби думанлы дегиль, эр шей айдын корюнмекте. Дагълардан къутурын акъып кельген сув бу ерте юксек бенттен сычрай... теренликтеки къалын, гурь даллы джевиз тереги тюбюнде увулдап, ташлы ялыгъа чапкъылып, думан котерип, козьден ёкъ олып кете.

Деренинъ о бир якъына кечип, алчакъ таш исар боюндаки ёлнен эппи юрген сонъ, кениш азбар ичинде балаларнынъ чувултысыны эшитип, къапуны ачтым. Бир къатлы, узун бина корюнди. Диварларынынъ сывавы анда-мында кочъкен. Ичериде кенъ, узун софа. Дерслер башлагъангъа бенъземей. Балалардан Исмаиль эфендини сорадым. Манъа софанынъ ахырындаки къапуны косьтердилер. Къапуны къакътым. Сес-солукъ эшитильмеди. Акъырындан ачып, башымны ичери тыкътым... Исмаиль эфенди соба башында отурып, эллерини иситмекте эди. Сонъундан бильдим... мектепте собалар кимерде пек къыздыра, кимерде асыл да якъылмай экен. Эр бир талебе саба мектепке эки одун иле кельмеге борджлу. Бу тертипке, умумен, риает этиле. Кимерде тертип бозула. Бала дерске кельмей... демек ки, одун да кетирильмей. Дерске бир кунъ он талебе кельмесе, йигирми одун етишмей. Эки голланд оджагъынынъ бири якъылмай. Соба янында къуру беденли эр киши ве шеэрлидже кийимли яш къадын, аякъ устюнде турып, Исмаиль эфенди иле лакъырды этмектелер. Исмаиль эфенди меним башымны коре къалды.

— Буюрынъыз, Абдурешид эфенди! — деп кычырды. Мен ичери кирдим. Селям бердим. Исмаиль эфенди янындаки кишилерге мени такъдим этти. Енъи муаллим, Абдурешид Селямет огълу! Арифмемет эфендининъ догъмуш къардашы. Тюневин шеърден озюм алып кельдим. — Мен кевдемни азачыкъ ашагъы эгилтип, догърулттым. Сонъра Исмаиль эфенди, янындаки кишилер хусусында манъа изаат берди, — рус тили муаллимлеримиз Яя эфенди Байрашевский ве Сафие ханым Байрашевская! Риджа этем!

Биз кьол тутуштыкъ. Сагълыкъ-селяметлик сораштыкъ. Исмаиль эфенди манъа отурмакъ ичюн ер теклиф этти.

— Абдурешид эфенди даа яш, — деди мектеп мудире. — Оджалыкъ теджрибеси ёкъ, лякин билимли. Эминим ки, теджрибени тез эльде этер. — Сонъра, манъа мураджаат этип, деди: — Ана тили дерсини сыныфларнынъ эписинде озюм... кимерде Лёман эфенди иле экимиз болюшип бере эдик. Лёман эфенди... Усеин Шамиль Токътаргъазынынъ якъын досту, теэсюф, вефат этти. Юксек медениетли адам эди. Энди онынъ еринде сиз ишлейджексинъиз. Сизге, Абдурешид эфенди, ишни башындан башламакъ файдалы олур. О себептен биринджи ве экинджи сыныфларны сизге ишанам. Оларны окъутаджакъ ве тербиелейджексинъиз! — Бойле дегенде Исмаиль эфенди сагъ элининъ ишарет пармагъыны юкъары котерди. — Енъи акимет, яни шуралар рухунда тербиелейджексинъиз! Яя эфенди ве Сафие ханым бизде рус тили дерслеринен мешгъуллер. Насыл, Абдурешид эфенди? Меним тевсием иле разысынъызмы?

— Разым, — дедим мен. — Ишни башындан башламакъ, акъикъатен, эльверишли. Меним ишимде, шубесиз, кучълуклер олур. Ярдым ичюн сизге, Исмаиль муаллим, мураджаат этеджегим. Заныма кълса, ред этмезсинъиз!

Исмаиль эфенди манъа ярдым ичюн даима азыр экенини бильдирген сонъ, джелети джебиден костекли саатыны чыкъарып, онъа дикъкъатле бакъты ве дерслерни башламагъа вакъыт экени хусусында Сафие ханымны тенбиледи. Сафие ханым алель-аджеле софагъа чыкъты. Невбетчиге айтып, чанъны къакътырды. Талелелер софаны титретип, зий-чув олып, ичери толуша башладылар. Мудир манъа, пешимден юрь, деген манада козълеринен ишарет этип, оджалар одасындан софагъа чыкъты. Мен сыныф дефтерини алып (дефтерни озюмнен алмагъа акъылым еткенине сонъундан тааджиПЛендим), онынъ артындан кеттим. Дерс ханеге кирдик. Мудир, бизни урьмет иле аякъкъа кълкълкъан талелелерни, элининъ арекетинен ерлерине отуртты, мени оларгъа такъдим этти. «Бугунъден итибарен сизлернинъ, яни биринджи ве экинджи сыныфларнынъ, оджасы Абдурешид эфенди... — деди мудир. Талелелер дерслерге вакъытында келип — вакъытында кетмек, енъи оджаны севмек-саймакъ, сёзюни тутмакъ кереклигини, тиль къайтармакъ, дерс вакъытында сыныфтан чыкъмакъ, бири-биринен лакъырды этмек ясакъ экенини, низамгъа таби олмагъанлар джеза кореджеклерини анылатып, балаларнынъ ве меним ишлеримизде мувафакъиет истеп, дерс ханеден чыкъты.

Мудир кеткен сонъ мен язы тахтасы огюне кельдим, юзюмни талелелерге чевирип, сыныф дефтерини маса узерине кьойдым: «Селям алейким, къыйметли талелелер! — дедим балаларгъа. Биринджи ве экинджи сыныфларда талелелерге бойле мураджаат, оджалыкъ амелиятында корюльген шейми, бильмейим. Манъа: «биринджи дерсинъни бойле сёзлернен башларсынъ» деп кимсе айткъаны ёкъ. Бу озь тешеббюсим саесинде догъгъан ильки оджалыкъ усулым. Талелелер меним селямыма къаршылыкъл оларакъ: «алейким селям, урьметли муаллимимиз Абдурешид эфенди!» деп, бир агъыздан джевап бердилер. Ёкъ... догърусыны айтсам, эписи бир агъыздан олып чыкъмады. Талелелернинъ бир кысымы сёзлерни отъкюр, ачыкъ-айдын сёйледи, бир кысымынынъ давушы тыныкъ, меджалсыз эшитильди. Насыл да олса, балалар меним кендилерине мураджаатымнынъ асыл манасыны догъру анылагъанларындан ве, эписи олмаса да, эксерий сёзлерни догъру ве ачыкъ сёйлегенлеринден мемнюн кълдым. Лякин балалар оджанынъ селямына бойле незакетли джевап берильмек кереклигини къайдан бильдилер? Буны оларгъа ким огретти? — Мен сизге ана тилимизде окъумагъа ве язмагъа огретеджегим. Окъумагъа ве язмагъа бильген сонъ сизлер илим ве фен огренеджек, буюк

адамлар оладжакъсынъыз! — дедим оларгъа. — Меним адым Абдурешид, бабамнынъ ады Селямет. Манъа Абдурешид оджа дейджексинъыз! Абдурешид эфенди... демејджексинъыз! Анъладынъызмы?»

— Анъладыкъ! — дедилер талебелер, лякин гизлиден бири-бирлерине маналы-маналы бакъыштылар... индемедилер («ничюн Абдурешид эфенди демејджекмиз!»).

Бойле этип, меним оджалыкъ фаалиетим башлады. Бана муаллимлер одасында Исмаиль эфенди дегени киби, меним оджалыкъ теджрибем ёкъ, бу акълы сёзлер. Ама земский мектебининъ мудури Яя Наджи мени бу мектепке ёллагъанда: «фукъаре койлю балаларыны сен окъутмасанъ, мен окъутмасам. Арифметет окъутмаса, ким окъутаджакъ?» деген эди. Зан этсем, онынъ сёзлери де акъсыз дегиль, аксине, пек къануний эдилер. Мен фукъаре койлю балаларыны окъутмакъ ичюн кельдим. Насыл усулларнен окъутаджакъым? Оны шура мектебиндеки енъи амелият косътереджек!

Маса устюндеки сыныф дефтерини ачтым. Ичинде Исмаиль эфендининъ элинен арап арифлери иле джыйнакълы суретте талебелернинъ джедвели язылгъан. Эр бирининъ ады къаршысында тюрю ишаретлер къоюлгъан. Булар, бу йыл, менден эвель, учъ ай ичинде кечильген дерслернинъ излери. Дефтернинъ невбетий саифесинде: «1920 сенеси декабрь 2...» деп яздым. Сонъра талебелер манъа озьлерининъ язы дефтерлерини косътермелерини риджа эттим. Биринджи сыныф талебелери ичюн ресмий элифбе ёкъ. Балалар чанталарындан дефтерлерини чыкъарып, ралелер узерине къойдылар. Оларны, дефтерлерни, бирер-бирер алып козьден кечирдим. Сонъра талебелерни тахтагъа чагъырдым. Арифлерни язышларына дикъкъат эттим.

Исмаиль эфенди Зынджырлыны битирген. Мектепте, ана тили, риязят, джогърафиядан башкъа, диний дерслер де бере. Уйкен сыныфларда Аптейик ве Къуран азимшан окъута. Язысы гъает нефис. Зынджырлыда усънюхаткъа урьмет юксек олгъан, сохталаргъа арапчаны дюльбер язмагъа огреткенлер.

Абдурешид оджа сохталарнынъ усънюхаты хусусында сёйлегенде къафамда бир къанаатсызлыкъ асыл олды, о себептен, къолумны онынъ омузы устуне къойдым. Оджа, абдыргъан киби, силькинип, бирден икяесини узьди.

— Афу этинъиз, оджам! — дедим мен. — Сиз кельгенде Махульдюрде шуралар акимieti къурулгъан эдими?

Оджа меним суалимнинъ манасыны деръал анълады, ама онъа эки сёзнен джевап бермеге джесарет этип оламды. Шунунъ ичюн о, заманнынъ шараити хусусында изааттан башлады.

— Акимiet къурулгъан эди. Э! Сизге насыл анълатайым? Кой къызыл ордунынъ къолунда, эали арасында ичтимаий тертипни карабинли адамлар муафаза этелер. Булар, зан этсем, шура акимietининъ озю демек эди. Лякин тек булар...

— Енъи акимiet, диннинъ девлет ишине алякъасы ёкъ деп таныгъаны сизге малюм эдими?

— Манъа, шубесиз, малюм эди, — деди оджа. — Лякин шураларнынъ койге кельгени ярым ай. Мектепни ярым айда динден айырмакъ мумкюн дегиль. Онынъ ичюн вакъыт ве енъи оджалар керек. Учюнджи, дёрдюнджи сыныфларнынъ талебелери мектепте Исмаиль эфендининъ огюнде Акъ ёл, Аптейик, Къуран окъуйлар, намаз къылувны, дуа ве эзан окъувны огренелер, огренильген шейлер аяткъа тадбикъ олунмасы ичюн талебелернинъ кунде бириси невбетнен джамиге барып, минареден кой эалисине эзан окъуй, намаз къыла, дуа окъуй, ораза вакъытында терави намазына бара. Енъи акимietнинъ кельгени эки афта. Бойле кучюк муддет ичинде койде акимiet къанунларынынъ буюк семерелерини коръмек кучъ. Онынъ шуралар акимieti хусусында тасавуры кучюк.

— Эр алда, оджам... талебелернинъ мектепте Къуран, минареде эзан окъувы, джамилерде намаз къылувы, буны анъламакъ кучъ. Шуралар акимietининъ кельгени ярым ай, бу догъру, лякин о, энди кельген. Мектеп — шура мектеби. Ойле дегильми? Шура мектебинде диний дерслер берилюви, зан этсем, къата.

— Къата олса да... акъикъат, — деди оджа. — Девлет динни танымай, ама оджаларнынъ муим кысымы ве ана-бабалар динсизликнен узлашып оламайлар.

— Дигер бир меселе даа, — дедим мен, — «Эфендилер!?» Мен лакъырдынъызны дикъкыатнен динълейим. Тааджиplenем... Окъумыш адамларнынъ эписине эфенди дейсинъиз. Исмаиль эфенди, Яя эфенди, Сафие ханым, атта Абдурешид эфенди... зевкълы шей! Шура мектебинде бу насыл эфендилер! Енъи акиметнинъ бизге кетирген биринджи аджайип сёзю «аркъадаш», Аркъадаш! Бойле шерепли сёз мевджут экен, эфендиге не аджет?

— Мантыкъий нокъта-и назардан сиз, аджи-гуджи, акълысынъыз! Амелий джеэттен меселе олдукъча муреккеп... «Эфенди» сёзюне озюм де чокъ итираз эттим, лякин оны ташлатып оламадым. Ондан та, отузынджы сенеге къадар къуртулып оламадыкъ. Халкъ оны къулланып алышкъан. Бирден ташлап оламай. Эминим ки, бунда мефкуревий макъсат ёкъ. Ялынъыз адет... кылыкъ. Мен акъикъатта олгъан вакъиаларны икяе этем. Ишнинъ бир джеэттини даа унутманъыз ки, бу девирде эфенди унваны иле анъылгъанларнынъ буюк кысымы сонъундан юксек фыркъа ве шура хызметлерине тайин этильди, халкъ комиссарлары олдылар. Сонъра биз оларгъа аркъадаш дедик.

— Мен сизинъле разым. О заманда меселе тек унванда дегиль эди. Ама шимди 1983 сенесининъ кузю. «Эфенди» къулакъкъа тик келе. Девирни назар итибаргъа алсакъ, сизни, эльбет де, анъламакъ мумкюн. Риджа этем! Икяенъизни девам этинъиз!

...Экинджи сыныф иле таныш олгъан вакъытымда, онынъ базы джеэтлерден, биринджи сыныф иле санки бир севиюде экенлигини сездим, чюнки Исмаиль эфенди... — оджа бу сефер сёзюни озю болип, манъа тикленип бакъты. — Сонъ, бу ерде не демек керек? «Исмаиль аркъадаш»мы?

— Исмаиль Асан огълу... демеге мумкюн! — дедим мен, — эр адамнынъ озь ады бар. Рутбесини айтмакъ шарт дегиль.

Оджа «эфенди»ни Асан огълу дие тюзетип айтып бакъты, лякин унванларны исля иле огърашув истенильген нетиджени бермейджегини оджа да, мен де анъладыкъ, о себептен шимдилик эписини эвельки алында къалдырдыкъ.

— ...Чюнки Исмаиль эфенди, кечкен ярым йыл ичинде, экинджи сыныфтаки зайыф балаларнынъ бир кысымыны биринджиге, биринджи сыныфтан зийреклерни экинджиге авуштыргъан. Ана тили ве ахлякъ дерслерини Исмаиль муаллимнинъ бир озюне алып бармакъ кыйын олгъан. Мен буны дуйдым. Манъа балаларнен чокъ ве джиддий ишлемек керек оладжакъ. Не чаре! Чокъ чалышмакъ керек олса, чокъ чалышырым! Мен, койге кельгенде, аз чалышыр деп кельмедим. Мектепте биринджи куню дёрт саатлыкъ иштен сонъ эки сыныфнынъ ишлерине бирден кыймет кесмеге тырышсанъ, янълышмакъ да мумкюн. Кой ве эали иле де таныш олмакъ керек. Ким бильсин, бельки бу кой — меним такъдиримдир!

Дерслер биткен сонъ оджалар одасынынъ къапусыны ачып бакътым. Ичериде Яя эфенди ве Сафие ханым ян-янаша отурып, къонушмакъталар. Кирейимми-кирмейимми? Къолайсызланып, токъталдым.

— Буюрынъыз, Абдурешид эфенди! — деди Яя Байрашевский. Еринден къалкъты.

— Манъа Исмаиль эфенди керек, — дедим.

— О, кетти... — деди Яя оджа. — Кеч, отурынъыз? Бугуннинъ хызмети битти. Исмаиль муаллим сизге ничюн керек?

— Ишлернинъ тертиби хусусында акъыл танышмакъ истедим.

— Тертип шойле: ярын мектепке, бугунъ кельген маалинъизде келинъиз. Ишинъизни девам этинъиз. Сафие ханым... — о, козьлерининъ арекетинен оджапчеге ишарет этти. — Сафие ханым меним рефикъам.

Мен сагъ элимни кокусим узерине къойып, азачыкъ эгильдим. «Сизлер иле якъын мунасебетте оладжакъгъымдан гъает мемнюним!» дедим.

— Биз... Сафие ханым ве мен, мусааденьизле, сизни бугунь бир фильджан кьаве ичмек ичюн эвимизге мусафирликке давет этемиз! — деди Яя эфенди. — Эвимиз бу ерчикте, якъында!

— Эбет, — деди Сафие ханым дюльбер тебессюм ве кьуш нагъмесине бенъзер давушынен. О, тиль уджунданмы, ёкъса, азачыкъ пельтекленипми лакъырды эткени ичюн, сёзлери музыкаль эсерге бенъзеп чыкъмакъта. — Сиз койде кимсени бильмейсинъиз. Биз мында эки бучукъ йылдан бери яшаймыз. Эр шейге алыштыкъ.

Мен ялынъызлыкъ ве аджемийлик вазиятимде бойле даветтен ред этмек керекми эдим? Эльбет де, разы олдым. Яя эфенди ве Сафие ханым ерлеринден кьалкъып, эллериндеки сыныф дефтерлерини шкаф ичине кьойдылар. Оларнынъ япкъанларыны мен де текрарлагъан сонъ, учюмиз берабер оджалар одасындан чыкътыкъ. Узун софа ве дерсханелер бом-бош, суюкнет ичинде эдилер. Яя оджа кьапуларны килитлеп, анахтарларны джебине кьойды. Биз, меним саба кирип кельдигим кьапу бетке дегиль, азбарнынъ тёрюне таба юрьдик, андаки кучюк тахта кьапучыкътан кьомшу азбаргъа кечтик. Чыплакъ алма, армут, вишне тереклери арасында эки кьатлы, джам софалы эв огюне чыкътыкъ. Эвнинъ аркъасында тютюн араны, алдында тютюн кьурутылгъан сергилер булуналар. Сергилер шимди, кьышта, бошлар. Араннынъ ичи де бош. Бир козь ичинде тютюн сырыкълары джыйылып кьоюлгъан. Аран огюндеки тарла аркъасында дигер чайырлар узанып кетелер.

Эвге кирдик. Яя оджа мени софа ичинден етеклеп кечирди, тёрдеки одаларнынъ бирисине кирсетип, миндер устюне отуртты. Эвде одалар чокъ, ичлериндеки донам саде. Эписинде деметленильген тютюн кьокъусы бар. Сандыкъ устюнде тёшек, ястыкъ. Ерте кийиз.

— Эв озюмизнинъки дегиль, — деди Яя эфенди. — Абдулла агъанынъки. Биз бу ода ичинде яшаймыз. Шорбаджы аджайип адам. Мешур тютюнджи. Къарысы Эдаие... йылдырым. Койде коммунист язылув даа башламады. Башласа, биринджиси, шубесиз, Эдаие апте оладжакъ. Огъуллары Сеит-Ибрам ве Садыкъ бизде, мектепте окъуйлар.

Сафие ханым меним огюмде, кийиз устюне ягъбез тёшеп кетти. Бир талайдан сонъ кьыркъ яшларында, адий кийимли, толу мучели кьадын табакъ устюнде кьаве иле кирди. Табакъны ягъбез устюне кьойды.

— Хош сефагъа кельдинъиз, муаллим эфенди! — деди, о манъа. — Кельгенинъизни бизим балалардан эшиттим. Алла сагълыгъынъызны берсин. Эльбет де, енъи акимиетке енъи оджалар хызмет этмек кереклер. Риджа этем, кьавеге буюрынъыз!

— Бу, Эдаие аптенинъ озю, — деди Яя оджа. — Эвде эпимизнинъ буюгимиз.

Яя эфендининъ эв саибеси хусусындаки сёзлерининъ догърулыгъына бирден инандым, чюнки бана босагъадан атлап софагъа кирген вакъытымда онынъ ашханеде (кьапу ачыкъ эди) балаларына береяткъан огютлерини эшитип, аким ве адалетли кьадын экенини сездим. Баарь келеджек, мен Эдаие аптенинъ чайырда фиде кьойгъаныны, яз келеджек, тютюн чапалагъаныны, кузь келеджек — тютюн кьыргъаныны ве тизгенини... кьышта исе демет ясагъаныны корип, онынъ хусусында фикирим догъру экенлигине текмиль эмин оладжакъым. Шимди исе эвдеки чалыкълыгъы мени тааджиплендирди. Кьоджасы Абдулла агъа шимди эвде корюнмей.

Сафие ханым ашханеде иш иле мешгъуль. Эдаие аптеге эркеклер джемиетинде бизим иле отурып, бираз кьонушмасыны теклиф эттик, магъазда кьоджасынен берабер тютюн тайы ясамакъта экенлерини себеп этип, софагъа чыкъты. Яя эфенди иле экимиз кьалдыкъ, кьаве ичтик.

Сафие ханым ве Яя эфенди, кьадын ве кьоджа... оджалар. Адлары ве тиллери татарджа, фамилиялары славянджа. «Чёлъ мырзаларындан олмалылар» деп тюшондим. Экисининъ де лакъырдылары назик, мукъайт ве ифадели. Лакъырдылары, дикъкъатнен динъленильсе, татарджа кьонушмагъа огренген Баты Авропа кишисининъкине бенъзей. Кьаве башындаки субетимиз вакъытында бу хусуста тюшондим ве, тюшонген сайын,

фамилиялары славян тили ялгъамасынен биткенине бакъмадан, оларны чешит миллетлерге ёрадым. Яя эфенди меним череме бакъып, зеинимдеки фикирни бильди.

— Бизлер Лехистан татарларымыз, — деди манъа ве, бойле дегенде юзьден бираз денъишти, сонъра кулюмсиреди. — Эшиткен эдинъизми?

— Эшиттим... не демек олсун! — дедим мен. Сафие ханымнынъ ве Яя эфендининъ лехистанлы экенлерини бирден феркъламагъаным ичюн озь-озюме тааджиПЛЕНДИМ. — Багъчасарайда къомшумыз Мустафа Александрович, лупкъа татары. Онынъ иле достым.

Яя оджа мемнюн алда текрар джылмайды.

— Озюнъиз къайда окъудынъыз? — деп сорады менден Байрашевский. — Не битирдинъиз?

— Дарульмуаллиминде... — дедим мен ве иляве эттим: — Битирмедим.

Яя оджанынъ къашларынынъ ички уджлары тёпеге котерильди, манълайынынъ териси джыйылды, къатмерленди. «Мен де ойле белледим» демек истеген киби корюнди, ама индемени. Байрашевскийнинъ шахсиети мени сабадан бери пек меракъландырмакъта. Къуру беденли киши. Устюндеки костюми чыракъ киби тюм-тюз. Юрюши енгиль. Беттен азачыкъ алтай кишисине бенъзей. Сафие ханымнынъ череси башкъа Авропа бичимде. Лакъырдысы бульбуль сайравыны анъдыра. Койде къадын туфлялары кийип юрген ялынъыз Сафие ханым. Бу дерели-тёпели ёлларда юксек окчели аякъкъап иле насыл юргенине джемаат шашып, сейир этип къала. Мен бу алны эртеси куньден сезе башладым. Къары ве къоджа, экиси де незакетли ве бильгили адамлар. Бойле юксек медениетли кишилер кийик эчкилер, сыгъынлар, къараджалар яшагъан бу къаялыкъ арасына, бу кучюк койге насыл этип келип тюшкенлер? Башлары даима къарлы ве думанлы бу дагълар этегинде юрекке теселли бериджи не тапкъанлар аджеба? Буюк, дюльбер шеэрлерде бу аджайип къадын ве къоджа ичюн ляйыкъ хызмет тапылмагъанмы? Тапылгъан олса, ничюн бу койге кельгенлер? Бунынъ себеплерини озюнден сорап бильмек мумкюнми? Сорасам, эдепсизлик олмазмы, деп тюшюндим.

— Сизни мында Яя Наджи ёллады, ойлеми? — деди манъа Байрашевский.

— Эбет, — дедим мен. — Я сиз... Яя эфенди? Сизлер бу койге насыл кельдинъиз?

Байрашевский кулюмсиреди. Меним бойле суаль береджегимни чокътан беклегени дуюлды. Сорамагъан олсам, бельки де тааджиПЛЕНЕДЖЕК эди. Мен умютсизден оджа олып кетювимни озюм ичюн ифтихарлы иш эсап эткеним киби, Байрашевский де, бу тюпсюз дереге оджа олып келювини, бельки, аятында бир акъарет деп тасавур этедир. Бельки... дейим мен. Акъикъатны даа бильмейим.

— Мен Ялта земство идареси маариф шубесининъ эмирине бинаэн кельдим, — деди Яя оджа. — Энди эки йылдан зияде.

— Врангель вакъытында мында эдинъизми?

— Мында эдим.

— Сизге токъунмадылармы?

— Ёкъ, токъунмадылар, — деди Яя оджа, сонъра иляве этти: — лякин токъуна биле эдилер.

— Ничюн?

— Мен офицерим. Беяз гвардияда хызметте эдим... къачтым. Сакъланмакъ кучь олды. Кефе уездинде мени эр кес биле, чюнки муаребеден эвель Сарай Менде оджа эдим. Ялта уезди земство идаресиндеки таныш кишим мени бу деликке тыкъты. «Анда, чытырман дагълыкъ ичинде, сени кимсе тапып оламаз» деди. Мен джанымны авучыма алып кельдим. Сакин, ихтият яшадыкъ. Беязлар кельди — кечтилер, алманлар кельди — кечтилер. Мени Сулейман Сулькевич укюмети къыдырды. Тапып оламады. Мында, бу койде адамлар джаиллер, ама намус огюнде месуллер, оларда биревни алдав-сатув ёкъ. Дженк битти. Шуралар акимieti кельди. Манъа сакъланмагъа аджет къалмады.

— Енъи акимietнинъ сизинъ ичюн юксек манасы бармы? — деп сорадым Байрашевскийден. — Бар исе, эсасен, неде?

— Шуралар мукъаддес къурум, — деди Яя оджа. — Мен онынъ огърунда чокъ йыллар курештим.

— О алда, сиз бу койде энди чокъ яшамазсынъыз!

— Не себептен? — деп сорады о, тааджипленип, козь къапакъларыны сыкъ-сыкъ ойнатты. — Сабыкъ офицер экенлигим ичюнми?

— Хайыр. Онынъ ичюн дегиль. Кой пек кучюк... сиз ве Сафие ханым, фикиримдже, пек буюксинъиз! Сизге кениш къулачлы хызмет керек. Мында, Махульдюрде, ойле хызмет ёкъ.

Оджанынъ юзю къызарды. Ичтен эеджанланды.

Сафие ханым кирди, огъумиздеки табакъны ве бош фильджанларны алып чыкъты, сонъра эки чанакъ бакълалы лакъша шорбасы кетирди. Бакъла ири ве къаверенкли олгъанындан, суву ве лакъшасы да боялы эди.

— Буюрынъыз оджа ашына, — деди Сафие ханым, — алидженап ве дюльбер кулюмсиреп. — Бу бизге Мемед-Али бейнинъ эвинден кетириле.

«Оджа ашы!» Демек, Ислям байнынъ эвинден манъа кетириледжек емек де бойле оладжакъ. Бельки энди кетиргендирлер.

— Бу оджа ашынен сизни кунъде къач кере сыйлайлар? — деп сорадым.

— Эки кере, — деп джевап берди Сафие ханым. — Уйлелик ве акъшамлыкъ. Кимерде кунъде бир кере. Кимерде ич де кетирильмей. Бу оджа ашы дегиль, Мемед-Алининъ ыргъатлары ичюн пиширилген емек.

Яя эфенди алчакъ сесле ве девамлы суретте кульди. Кулькюсининъ аэнкинде бир мана барлыгъыны сезип, онъа айретле бакътым. Бакъкъанымдан оджа рухсузланды, сусты. Агъач къашыгъыны чанакъкъа далдырды, къарыштырып бакъты, эт ве къартоп кесеклери корюнип алдылар.

— Буюрынъыз, Абдурешид эфенди! — деди манъа. — Шорба фена дегиль. Ашамакъ мумкюн. — Озю ири агъач къашыкъны толдурып алып, къарынгъа ёллады.

Койде бу меним биринджи мусафирлигим. Лакъырдыгъа далып, отуруп къалгъанымны сезмедим. Аш ашадыкъ, чай ичтик. Менде биринджи куннинъ дерслеринден асыл олгъан теэсурат хусусында къонуштыкъ. Мен экинджи сыныфта ишлернинъ севиеси ал-азырдакинден юксекче олмасы кереклигини айттым. Сафие ханымнынъ юзюнде меним фикиримнен разылыкъ сезильди, озю индемеди. Яя эфенди де бир шей айтмады. Олар сёзлеринде ве аркетлеринде гъает ихтиятлар. Дагълыкътаки аят оларгъа чокъ шейлер огреткен.

Эвге къайтмакъ ичюн софагъа чыкътым.

— Сыныфлардаки ишлеринъизге ярдым керек олса, чекинменъиз, айтынъыз, — деди Яя оджа, элимни кучлю сыкъаракъ. — Биз ярдымгъа даима азырмыз.

Ай ярыгъы дагъларны, къаяларны айдынлаткъан. Деренинъ суву бузлагъан, ап-акъ ёлакъ олып къырлар арасында йылан киби бургъаланып кетмекте. Дагълар юкселип, сусып туралар. Сувукънынъ кучюнден ава чытыр-чытыр узюле. Агъызымдан чыкъкъан бувнынъ дымлы сыджагъы буруныма ве козьлериме уруна, деръал бузлап къала. Кимер азбарларда копеклер авулдайлар. Вакъытны шашыргъан хоразлар селенип алалар. Эвлерде чыракълар сёндюрильген. Ель ёкъ. Оджакълардан чыкъкъан безятютюн кокке узанып кете. Буйка къаялары беттен, айтылмаз, анылатылмаз, гизли, тыныкъ инъильти эшитильмекте. Бу табиат сюкюнети.

Эвге кельдим. Саабэ апте уйкъуда, къапу япыкъ. Тааджилендим. Койде къалюбеядан бери, язда ве къышта, кунъдюз ве гедже къапу ортылюви адет олмагъан. Шимди не себептендир, килитли. Къапуны яваштан къакътым, ичериде аркет дуолды, лякин къапу ачылмады. Саабэ апте, къаранлыкъ эв ичерисинден ярыкъ азбаргъа дикъкъатле бакъып, къапуны къакъыджи ким экенини корьген, мени таныгъан сонъ, ачты.

— Саабэ апте, юкълай эдинъизми? — дедим эв саибесине. — Афу этинъиз, бираз кечиктим. Эвинъизнинъ тертибини бильмейим.

— Тертип эр кеснинь эвинде бир. Шеэрде де, койде де! — деди Саабэ даргъын давушнен. — Къаранлыкъ тюштими, адамлар эвлерине къайталар. Ве ялынъыз адамлар дегиль... — аят ичиндеки лампатнынъ мельтесини азачыкъ котерди. — Юкълай эдинъизми, дейсинъиз! Юкъламакъ къайда? Бу белялы дюнъяда гедже юкъламакъ мумкюнми? Бири келип къапуны къакъа, Деникин ташламасы, тюфегини кокюсинъе тиклей — тавукъ бер? Дигери келе, къолунда орьме къамчы, Махно чапкъыны... сыгъырны бер! Учъ йылдан бери бойле. Къыш, яз... гедже, кунъдюз. Енъи укумет кельди, дагъ айдутларындан эп бир аманлыкъ ёкъ. Бойле мухатаралы геджеде козьге юкъу киреми? Сагъ-селямет сабаны тапсакъ, онъа шукюр. — О омузлары устюндеки къалын юнь шалны юкъарыгъа чекип, боюныны орьтти, кевдеси иле огюмни кестирип токъталды. — Бир даа эвге кеч кельсенъиз, къапуны къакъманъыз! Пенджерени къакынъыз! Сиз экенинъизни билейим!

Саабэ апте акълы, заман гъает фена. Мукъайт олмакъ керек. Мен озюме адалгъан одагъа кечтим. Онынъ ичи, недендир бильмем, бош киби кельди. Бираз даа тёрге юрьген сонъ аягъым ёргъан устюне басты. Тёшек олмалы. Къаранлыкъта къармаланып турмагъа истемедим, союндым, урбамны янашамда ерге ташлап, яттым.

— Кунъдюз, келип, сизни Ислям байнынъ эвине чагъырдылар, — деди Саабэ апте, меним одамнынъ ачыкъ къапусынынъ босагъасына якъын келип. — Оджа кельсе, айтырым дедим. Кельмединъиз!

— Эвалла, Саабэ апте! — дедим мен.

О, къапуны орьтти. Эв къаранлыкъ ве сюкюнет ичинде къалды. Шу дакъикъадан итибарен мен озюмни гъайып эттим. Ерте къалдыммы, кокке учып кеттимми, бильмейим. Саба уяндым. Одамнынъ къапусы ачыкъ. Къалкътым. Эвнинъ ичинде миндер, ястыкъ, пешкир, пенджеререде перде, ич бир шей ёкъ. Ялынъыз тёшек, ёргъан, ве ястыкъ... Тюневин саба джиазлы, донамлы бу ода бугунъ бойле ренксиз, чересиз. Эв саибесине не къабаат ишледим ки, бу шефкъатсызлыкъны къазандым?

Къомшу одагъа чыкътым. Саабэ апте ёкъ. Чай къайнатып ичмек истедим, оджакъта атеш сёнген. Кибрит къыдырдым, тапып оламадым. Бу алны насыл анъламакъ керек? Мен чыплакъ ода ичинде яшайджагъыммы? Ибрам агъа иле Саабэ апте арасында, гъалиба, бойле лакъырды олмагъан эди.

Мектепке кетмек ичюн аякъкъапларымны киймеге ниетленгенде, тыштан:

— Саабэ апте! Э — Саабэ апте! — деген сес эшитильди.

Къапуны ачтым. Таш басамакълар устюнде узун антерли къыз турмакъта. Орьме, юнь явлукъкъа бурюнген, череси япыкъ, ялынъыз козьлери корюнемектелер. Сеси айдын, йымшакъ. Элинде богъча.

— Саабэ апте эвде ёкъ, — дедим мен.

— Сиз Абдурешид оджа оласынъызмы?

— Эбет! Онынъ озюм!

— Ислям байнынъ эвинден сизге емек кетирдим.

Къызгъа ичери киригъиз деп риджа эттим. Кирмеди. Богъчасыны элиме туттырып, кери чекильди.

— Савутларны сонъундан келип алырым, — деди о. — Риза агъам: «оджа уйле емегине эвимизге кельсин» деди. Риза агъа Ислям байнынъ экинджи огълу экен. Къызнынъ бакъышы, лакъырдысы мени эеджангъа кетирмекте эди.

— Анъладынъызмы, Абдурешид оджа? — деп къайтарып сорады къыз ве азачыкъ кулюмсиреди. — Уйле ашына эвге буюрсын, деди. Тюневин де кельдим. Ёкъ эдинъиз.

— Акъшам мусафирликте олдым. Бираз кеч кельдим, — дедим къызгъа. Мен де азачыкъ кулюмсиредим. — Афу этинъиз! Адынъыз не?

— Менимми? Мария!

Къыз кене кулюмсиреди, кевдесини азачыкъ огге эгильте берип, азбар къапу бетке адымлады. Мен, элимде богъча, айретли алда къайтып, озь одама кирдим, богъчаны ерге къойып, чездим. Бир чанакъ татараш... анълашыла, тюневин пиширильген, бугунъ

оджакъта кызыдырылгъан, савуты джыллы, ашнынъ устюндеки ягъы текрар къатып башлагъан. Кучюк бардакъ ичинде къатыкъ. Бир фунт къадар арчылгъан, дёгюльген джеviz. Ярым богъдай экмеги. Иште, бу! Зан этсем, фена дегиль! Тап севиндим. Тюневин Байрашевскийнинъ эвинде денильгени киби, суванлыкъ дуолмай. Яшамакъ мумкюн. «Лякин сен, Абдурешид оджа, меселеге кыймет кесювде пек ашыкъма! Бу сенинъ биринджи кунюнь! Санъа кетирильген биринджи емек! Бираз вакъыт кечсин. Вазietet иле таныш ол!» Дедим мен озь-озюме. Манъа мектепке кетмек керек эди.

Татараш чанагъыны пенджере ичине кыйдым. Къашыкъ ёкъ, къомшу одаларгъа кирип кыдырдым, долап килитли. Озь одама кыйттым. Мен къашыкъ кыдыргъан арада аш текаран даа сувугъан, ягъы бузлап, бири-бирине япышкъанлар, оларны къолнен къопарып-къопарып, ашадым. Ярысы къалды. Богъчаны багълап, кошеге чекип кыйдым. Озюм мектепке кеттим.

Ёлда Исмаиль эфендиге расткельдим. Башында къара къалпакъ... турушы, юрюши, лакъырдысы джиддий. Сонъундан бильдим ки, бу ерде, дере ичинде бентнинъ янашасындаки бир къатлы, чокъ одалы, кенъ софалы бу ири бина эвельде мектеп экен, сонъундан Исмаиль эфендининъ эви олгъан. Бина мейва тереклери кольгесинде олып, огюнден сув акъып, гедже-куньдюз бенттен ашагъы сычрап, инъильдеп турмакъта.

Муаллимге селям бердим. Ал-хатир сораптыкъ. О, огден, мен арттан, кеттик. Онынъ янашасындан юрьмек меним ичюн айып. О, мектеп мудир, койнинъ имамы, мен кучюк оджам. Балаларны, олгъаны-оладжагъы, бир кунъ окъуттым.

— Саабэнинъ эвиндесинъми? — деп сорады менден Исмаиль муаллим. Бойле дегенде, юрюшини денъиштирмеди, башыны чевирип, манъа бакъмады. — Аш, сув насыл?

— Фена дегиль. Лякин бир шейге тааджиПЛендим, — дедим онъа. — Тюневин саба адамнынъ ичи донавлы эди. Акъшам кельдим тап-такъыр. Ерде ялынъыз тёшек-ястыкъ... башкъа шей ёкъ. Саабэ апте джыйыштырып алгъан. Себеби не, бильмейим.

— Саабэ озю не дей?

— Озюни корип оламадым. Эрте турып кеткен.

— Мен лакъырды этерим, — деди Исмаиль муаллим.

Арамызда бу къыскъа лаф олып кечкендже, мектепке келип еттик. Мудир софагъа аякъ баскъанынен, невбетчи чанъны къакъа башлады. Мен сыныф дефтерини алып, дерске кирдим.

Мектепте биринджи ве экинджи сыныфларда дерс бергенимни, бу сыныфларнынъ джысмий ве рухий тербиеси ичюн месуль экенимни юкъарыда айттым. Бу меним даимий хызметим. Джума — истираат куним. Биринджи сыныфтаки мешгъулиет — элифбени менимсев.

Биринджи сыныф дефтерлерни чыкъармасыны риджа эттим. Озюм тахта устюнде бор иле, талелелернинъ дефтерлериндеки тарзда, учь уфкъий ве оларгъа хачлы, бираз онъ якъкъа ятымлы суретте тик чызыкълар чыздым. Сатыр башындан, яни сагъдан-солгъа, чызыкълар дахилинде арап арифлеринен: «А-на, Ба-ба, Ана, Баба» деп яздым. Ве талелелер бу сёзлерни озь дефтерлеринде язмаларыны талап эттим. «Лякин чызыкълардан не устыке ве не де асткъа чыкъманъыз» деп тенбиледим. Тюневин балалар сёзлерни тахтада язгъанларыны корьдим. Бугунъ о язылар дефтерде насыл шекилленип чыкъкъаныны бильмек истедим. «А-на, Ба-ба, Ана, Баба»... бу сёзлер дефтернинъ бир саифеси толгъандже язылмакъ керек.

Мен: «дефтерлерни чыкъарынъыз!» дегенде, сыныфта, ралелернинъ къапакълары, керексе де, керекмесе де, ачылды-япылды, къулакъларны йыртыджы тарсылды-гуръсюльди къопты, бириси дефтерини тапты, къалемини тапып оламады, дигери не оны тапты, не буны... рале устюне, къуртлы киби, фырлана бердилер. Бир талай вакъыт кечкен сонъ дурулды, тахтадаки сёзлерни дефтерлеринде яза башладылар.

Аркъамны голланд оджагъына таядым, аякъ устюнде, талелелернинъ мешгъулиетине козетип турдым. Талелелернинъ бириси башыны ашагъы эгильтип, ченъгесини онъ якъкъа бурып, тилини чыкъарып яза, дигери къалемини токътамай мереккеп шишесине батырып

отура, язувны башлап оламай. Учюнджисининь череси кызара, терлей, кученип... кълемини ашагы чызыкътан орта чызыкъкъадже юрьсете, сонъ токътап, кълемини чызыкъ устюнден алмай, сагына-солуна бакъына. Пек зевкълы левха. Биринджи сыныфта экенде озюм де бойле эдим. Мектепте секиз яшында эр кес бираз чаресиз, кулюнчли ола экен.

Биринджи сыныф язув иле мешгъуль вакъытта, экинджи сыныфта окъув дерси кечирдим. Экинджи сыныф ичюн басма китап ёкъ эди. Исмаиль эфенди бугунь манъа Лёман эфендиден кългъан эльязмалы окъув китабы берди. Ондаки кыскъа икяелернен таныш олдыкъ. Китапнынъ муэллифи Усеин Токътаргъазы. Улу эдип, мутебер халкъ муаллими олмасы долайысы иле, китапта кучюк сыныф талебелерининъ рухуна якъын юксек ахлякый, тербиевий фикирлер ифаде эткен.

Дерслерден сонъ, сыныфтан котеринги гонъюль иле чыкътым. Бугунь оджалыкъ амелиятым ичюн озь кучюм ве тешеббюсим иле файдалы талимат эльде эттим.

Шуралар акимieti кельгени ярым ай. Бу муддет ичинде эалининъ тышкъы аятында денъишме дуола. Ички, рухий аятында сезильмей. Бейлер — бейлигини, байлар — байлыгыны кутъмектелер. Джаиль койлю окъумыш адамгъа мутлакъа эфенди диерек мураджаат эте, тютюн тарлалары, аранлары, сергилери, парниклери, мейва багъчалары эвельки саиплерининъ эллеринде.. Мектепте эр шей, эвелькиси киби, Мемед-Алининъ эмирине бинаэн япыла. Мектепнинъ окъув-тербие ишлери Ялта уезди земство идаресине таби. Яя ве Сафие оджаларнынъ бу койде ишлегенлери эки бучукъ йыл, не эски ве не де енъи укюметтен эки шалыкъ мааш алгъанлары ёкъ. Мемед-Алининъ эвинден кетирильген емекнен яшай, онъа да шукюр этелер. Озюмнинъ ишим илериде насыл оладжакъ, белли дегиль.

Мен бугунь бильдим, Исмаиль эфенди догъма янджулы экен. Зынджырлыны битирген сонъ, бу койнинъ оджасы ве имамы тайин этильген, бу койде эвли-баркълы, балалы-чалалы олгъан. Эали онъа алышкъан, озь кишимиз деп бильмекте. Койде насыл байлыкъ олса, эписинден онъа иссе айырылмакъта. О эр шейнен темин. Земство идаресининъ ярдымына мухтадж дегиль. Акимiet не къадар денъишсе-денъишсин, мектеп ве джами мевджут ерде озю ве къорантасы ач олмайджакъ. Ама джами не къадар яшайджакъ?

Кимерде, Исмаиль эфенди иш иле бир якъкъа кетсе, озюнинъ сыныфларындаки дерслерни отъкерювни де манъа авале эте, о себептен мен учюнджи ве дёрдюнджи сыныфларгъа да кирем, бойле юксек ишанч ичюн ифтихар этем.

Мектепте талебелерни намус ве виджданле окъутмакъ истеген оджанынъ хызмети энгиль дегиль, дюньявий илимлер ичюн дерсликлер аз ве сатхий. Мектепте инкъилияптан эвель де «Хавадже-и субъян», «Чоджукълара аркъадаш», «Акъ ёл», «Аптийикъ», «Мухтасар тарих», «Ватан яврусъ» ве саире окъула эди, шимди де олар окъула. Бу китапларнынъ мундериджаты шимдики енъи къурум вазифелеринден олдукъча узакъ. Демек ки, енъи акимiet мектеби талебелерини шуралар рухунда окъутмакъ ичюн енъи мундериджели китаплар керек. Бу ишлер бир ай, атта бир йыл ичинде эда олунаджакъ ёкъ.

Дерслер битти. Талебелер эвлерине къайттылар. Мен бу муим меселе хусусында чокъ тюшюнип отурдым.

Сыныф дефтерини шкафкъа къоймакъ ичюн оджалар одасына кирдим, Исмаиль эфенди ёкъ эди. Сафие ханымдан сорадым:

— Джамиде, экинди намазында, — деди.

Яя оджа да сабадан бери корюнемей. Муим ишнен кеткен. Эвге къайттым. Манъа Саабэ аптенинъ эвине дегиль, Ислям байнынъкине бармакъ керек. Лякин эвеля озь одама кирип, устюмдеки кольмекни денъиштирсем, фена олмайджакъ. Одама кирдим... экинджи дефа айретте къалдым, саба чыр-чыплакъ кългъан одам, эвельки зийнетли къыяфетини алгъан. Бу муджизенинъ себебини бильмек истедим, ама онынъ ичюн вакъыт ёкъ. Аджеле суретте кетмек керек. Кольмегимни кийип, акъырындан чыкътым, Саабэ апте мени токътатты.

— Кетесинъизми, Абдурешид эфенди? — деп сорады.

— Эбет, — дедим мен, — Риза агъа чагъыргъан. Бармасам, айып олур.

— Мен огюнъизде къабаатлым. Тюневин оданъыздаки эшьяны джыйыштырып алдым, бугунь къайтарып ерли-ерине къойдым. Мени акъылдан азгъан къадын... беллегендирсинъиз!

— Эв сизнинъ. Онынъ ичинде истеген муджизенъизни косътермеге акъкъынъыз бар. Лякин утёкунь сёз берген эдинъиз: «ода шу турушынен оджанынъ ихтиярында оладжакъ» деген эдинъиз. Сонъра, тутты, оны чыпкакъ алгъа кетирдинъиз. Не себептен ойле яптынъыз? Мен, акъикъатен, тааджилендим.

— Сизни большевик... дедилер. Мен эвимде Алласыз адам яшагъанына разы дегилим. Бугунь Исмаиль эфенди кельди... Эр шей анълашылды. Мен къата ишлегеним. Афу этинъиз! Оданъызнынъ донамына бир даа токъунмайджагъым. Дюнъя тургъанджа бу эвде яшанъыз, итиразым ёкъ!

Мен айтмагъа сёз тапамадым. Тек азачыкъ кулюмсиредим, гъалиба, Саабэ апте де кулюмсиреди. Юреги тюзельгенге бенъзеди. Ёлгъа чыкътым. Этрафны сейир эте-эте кеттим. Чюнки кой ичине чыкъкъан сайын мени эсрарлы табиат кучълери айретке кетирмекте, тасавурымны эсир алмакъта. Шимди ава ачыкъ. Акъшамгъа къадар даа вакъыт бар. Эр шейни айдын сечмек мумкюн. Кой къыбла якътан юксек дагъларгъа, учурымларгъа таяна. Сыртта чайырлар, мийралар, багълар-багъчалар. Ортадан озен акъып, кениш, берекетли ве дюльбер Суйрен увасы бетке узанып кете. Дагъ ичиндеки тар сокъакъ иле учь саат Озенбаш бетке юрюльсе, юксек богъаздан Ялтанынъ озюне тюшмек мумкюн.

Кой ёллары тёпели-чукъурлы. Аралыкъ башында ер астындан чапалакълап сув чыкъа, этрафкъа яйылып, акъып кете. Сувнынъ бир якъындан сычрап, дигер якъына кечмеге меджбурсынъ. Чит диварлы аран ичинде атлар хытыр-хытыр малат ашайлар. Азбарда тазе сыгъыр тезеги обасындан був чыкъмакъта. Ашагъы маалледе копеклер авулдай. Юкъарыдан, дагъ беттен, койлю бир атлы чана иле агъач кетирмекте. Яламалар ёлунда сыгъырлар, бирер-экишер, дагъдан эвлерге къайтып келелер. Багъча ичиндеки эвнинъ экинджи къатындаки ачыкъ софадан къадын сеси эшитиле: «Тензиле! Акъыз, Тензиле, дейим! Къайда баттынъ? Бар, Чорачыкълардан бир гугюм сув кетир! Тез ол!» Мемед-Алининъ эви беттен, почта ёлнен пичен юклю атлы араба келе. Юксекте, пичен устюнде, айдавджы эфкъярлы алда тюркю сёйлей:

Къашларынъ къара эди, канарьям,

Козълеринъ эля эди канарьям,

Козълеринъ эля эди!

О, сенинъ гузеллигинъ, канарьям,

Башыма беля эди, канарьям,

Башыма беля эди!

Кой, озюнинъ анъанели аятыны, озь тертибини кутъмекте. Мен эп адымладым. Эп тюшондим. Кучюк кой, лякин табиат онынъ адамларыны пак юрекли, дедиль этип догъургъан.

Чешме беттен келип, Ислям байнынъ тахта азбар къапусына янашкъанымны сезмей къалдым. Ислям бай къалын беденли, окъумыш, эсли, юксек адам. Башында даима къалпакъ, джелетининъ джебинде костекли саат, эллери аркъасында, кевдеси азачыкъ огге эгилик алда юре. Дёрт огъулнынъ ве дёрт къызнынъ, бир де татаргъа дёндюрилип, ады Ислям къоюлгъан рус баласынынъ бабасы, койнинъ ортасында, кок къая таштан ясалгъан эки къатлы бинада яшай. Азбарынынъ бир чети Къыр устюне, дигер чети Чешме майданына чыкъа.

Азбаргъа кирдим. Копеклер авулдап чаптылар. Хызметчи къадын оларны къувып, къайтарды. Мен енъи оджа экенимни айттым. О, ичери кирди, тезден Ислям байнынъ экинджи огълу Риза чыкъты, мени ичериге давет этти. Коридорда, Авропа тертибинде донавлы ири одаларнынъ ачыкъ къапулары огюнден кечип, мусафирханеге кирдик. Йымшакъ креслолар узерине отурдыкъ. Риза джесюране черели, къувурчыкъ сачлы, яш

йигит. Устюнде мавы панталон, галифе. Беяз кольмегининь огю чезик, аякъларындан чызмаларыны якъында чыкъаргъангъа бенъзей, олар къапу янында, килим устюнде, бири йыкъылгъан, дигери, тик алда быракъылгъан. Ризанынъ бир топ сачы сол козю узерине саркъкъан. Асылында, къыяфети даима бойле. Озю, янбылмасам, мен яшларда.

— Сизинъ иле корюшювимден гъает мемнюним! — деди Риза манъа. — Бабам Яя Наджи эфендининъ эски досту. Шеэрге барса, Сырлы чешмеде муаллимни зиярет этмей, койге къайтмай. Агъангъыз Арифмемет эфендини де билем. Эминим ки, сиз де илериде эвимизнинъ даимий урьметли зияретчиси олурсынгъыз!

— Тешеккюр сизге! — дедим Риза эфендиге. — Арифмемет агъамдан педер азизингъыз Ислям эфенди хусусында чокъ мутебер фикирлер эшиткен эдим. Мектебимизде огълан ве къыз къардашларынгъыз мунтазам тасиль коръмелери ичюн бутюн кучюмле гъайрет этерим!

Риза сёзлеримни диккъъатле динъледи. Бугунь дагъда авда олып кечкен сергюзештлерни икяе этти. Сонъра хызметчи бизге емек кетирди. Экимиз отурып ашадыкъ. Манъа ойле корюнди ки, Риза мытлакъа менимнен берабер бир софра башында ашамакъ макъсадынен мени чокъ беклеген. Ве шеэрли киши экенлигим ичюн аселет кой ашы... семиз этли пиляв пиширилген. Софрагъа таракъотлы морпатильджан туршусы, мейва шербетлери къоюлды. Сонъра вишне ве джилек татлыларынен чай ичтик. Субетимиз узады. Ризада шиир язув ве музыка алетлери чалув адетлери де барлыгъы билинди. Манъа шиирлерининъ бир къач данесини окъуды. Олар халкъны тасиль-тербиеге, теракъкъияткъа давет этиджи эсерлер эди. Шиирлери чокъ... къалын джонк толу. Ризагъа шиир язувны ким огреткен, бу авесликни онда ким догъургъан? Тааджипли шей. Сонъундан эшиттим, о, Фоти Сала дарульмуаллимининде бир къач вакъытлар окъугъан. Эсерлери шура акимиедине итаф этильген. Риза кемане, кларнет, труба чалмагъа да биле.

Мусафирханеде бойле отурып, узун вакъыт къонуштыкъ. Эвде, менден башкъа мусафирлер де мевджут эдилер, олар бизим ханеге кирип, субетимизге мани олмадылар.

Ниает, койнинъ дживарларыны сейир этмек ичюн, Риза иле, эвнинъ сырт якъындаки балконгъа чыкътыкъ. О, манъа ай ярыгъында, озьлерининъ узакътаки тарлаларыны, тютюн араныны, демет эвини косътерди. О, косътерген якъларгъа диккъъатле козеттим. Эписини айдын-ачыкъ коръмек къолай дегиль, чюнки, не къадар ай ярыкъ олса да, гедже маали эди.

Эвге, тюневинки киби, бугунь де, кеч маальде къайтып кельдим. Тёшекни озюм къойып, яттым. Чокъ вакъыт козюме юкъу кирмеди. Эп Ризаны, оларнынъ эвиндеки муитни, тюшондим. Сонъра хатириме Мария... тюневин саба эвге меним ичюн татараш кетирген къыз, кельди. Ничюн хатириме Мария кельди, бильмейим. Мен Ислям байда зияретте экенде оны корерим белледим, лякин корюнемеди.

Эртеси куню Саабэ аптенен экимиз лакъырды эттик.

— «Большевик» олгъан олсам, сизни ашайджакъ эдимми? — дедим онъа. — Эвингъызде Врангель офицери яшагъан. Чех капралы геджелеген...

— Ёкъ! Ёкъ! — деди Саабэ апте. — Бу эвнинъ босагъасындан не Врангель офицери, не де чех капралы атлагъаны ёкъ. Мында эки алман яшады... бир афта! Хынзырлар! Бир къунанджыным бар эди, айдап алып кеттилер. Алла боюнларыны урсун!

— Оларгъа индемедингъыз. Эвингъыздеки эшьяны сакъламадынгъыз! Ойле дегильми? — дедим Саабэ аптеге. — Мен коюнгъизнинъ балаларыны окъутмакъ ичюн кельдим. Менден килимни, миндерни, дивар ястыкъларыны къызгандынгъыз. Эки алман миндерлерингъыз устюнде къатранлы потюклеринен юрьгенлер. Излери аля силинмеген! Мен эвингъызге, аякъкъапларымны азбарда чыкъарып, кирем!

— Афу этингъыз! — деди эв саибеси текрар. — Большевиклер динсиз, имансызлар. Озь анасыны, бабасыны сойып, къаныны ичелер... дедилер. Мен къоркътым...

— Кимден? Менденми? — дедим мен. — Айып дегильми сизге?

Саабэ аптенинь тили курьмекленди. Джевап бермеге сёз тапып оламады. Манъя мектепке эртедже кетмек керек эди. О себептен лакъырдыны кысыкыдан кесип, ёлгъа чыктым. Юкъары маалледен, чешме мейданы беттен, кеттим. Кыыр устюнде... — мен сёзюмнинъ башында сизни тенбилеген эдим, «Кыыр устю» койнинъ ортасында дёрт ёлнынъ хачлангъан юксек ери — артымда учь беллисиз киши пейда олды. Бирисининъ устюнде памукълы камзол. Аякъларында офицер чызмалары. Камзолынынъ этеги астындан маузер хынынынъ уджу корюнип тура. Адамнынъ башында къумрал къалпакъ. Дигер эки киши — адий кызыл аскерлер кийиминде. Устылеринде терен йырмачлы узун шинеллер. Омузларында карабинлери, беллеринде кылычлары.

Мени токътаттылар.

— Бизге Байрашевский керек, — деди къалпакълы адам татарджа. — Онынъ эви къайда?

— Деренинь о бир якъында, — дедим мен. — Юрюнъиз, косътерейим! Мен о якъкъа кетем.

Беллисиз адамлар пешиме тыштилер. Эппи юрьдик. Джамы янындан кечтик.

— Озюнъиз кимсинъиз? — деп сорады къалпакълы киши.

— Оджам, — дедим мен.

— Оджа? — Манъя тааджипленип бакъты. — Къач яшындасынъыз?

Къач яшында экенимни айтмакъ ичюн агъызымны ачкъан эдим, дере четиндеки эвнинъ азбар къапусындан Исмаиль эфенди чыкты. Мен токъталдым. Муаллимге селям бердим. Кишилерге ёлны анълаттым. Олар озълери кеттилер. Мен Исмаиль эфенди иле къалдым. Даа догърусы, онынъ иле берабер кеттим.

— Булар кимлер? — деп сорады Исмаиль эфенди.

— Бильмейим, — дедим мен. — Яя оджаны кыдыралар!

Исмаиль эфенди элсленип, токъталды, козълерини манъя тикледи, бакъты-бакъты, ниает, индемей, еринден кочты. Озюм де айретлендим. «Яя оджаны ничюн кыдыралар? Насыл джинает ишлеген аджеба?» деп къасеветлендим.

Мектепте оджалар одасында Сафие ханым бир озю соба башында отурып кызынмакъта, Яя эфенди ёкъ эди. Исмаиль муаллим пальтосыны чыкъарып, дивардаки мыхкъа ильди. Келип, соба янында отурды, эллерини иситмеге тедарикленгенде, чанъ къакъылды. Мен, Сафие оджапчеге, беллисиз адамлар хусусында эки сёз айтмакъ истедим, Исмаиль эфенди къааръли козълерини манъя котерди: «Керекмей... меселенинь Сафие ханым ичюн эмиети ёкътыр» деген киби бакъты. Мен сустым. Бильмеген ишиме къарышмакъ истемедим. Ве сыныф дефтерини алып, софагъа чыктым.

О, куню Яя эфенди мектепте корюнмеди. Бутюн сыныфларда рус тили дерслерини Сафие ханым озю берди. Тенеффюс маалинде Исмаиль муаллим азбарда бир озю тышюнджели алда юрьди. Башкъаларнен лакъырды этмеди. Сафие оджапченинь чересинде денъишов сезильмеди. Мен озюм, койде беллисиз учь адам пейда олувы Яя оджанынь аяты ичюн телюкели дегильми экен, деп раатсызландым. Сонъундан бильдим ки, телюкели дегиль, аксине, оджанынь енъи акимиетке садакъатыны тасдыкълайыджы амиль экен. Эртеси куню саба эали арасында енъи хабер даркъады. «Койге шура акимиети мумессили келип, февкъульаде мушавере отъкерген. Мушавереде старса Хайбулланынь огълу Якъуб, дюльгер Алядиннинъ огълу Бари, Мустафа акъайнынъ Сеттары, Незирнинъ Мамуты ве Яя эфенди булунгъанлар». Корюшювде не лакъырды олгъаныны кимсе бильмей. Беллисиз учь киши гедже атларыны Мемиш Асаннынь ахырында туткъанлар, лякин озълери кой ичинде корюнмедилер. Экинди маалинде атларгъа минип Яман Гечти дересинден отип, дагълыкъ ёлнен Коккозь бетке джонегенлерини корьгенлер.

Белинде маузер, башында къумрал къалпакъ... о, адам, омузларында карабинлери о, аскерлер кимлер эди? Ничюн кельди, ничюн кеттилер? Бу хусуста Исмаиль эфендиге кимсе бир шей айтмады. Айтмасалар да, онынъ акъылы кести... о, къумрал къалпакълы киши ким экенини бильди. «Енъи тертип темсильджилери корюнип башлайлар. Эалининъ фикирини-зикирини огренелер. Дагълыкъ-къаялыкъ арасында кысылы бу кучюк, кийик

кой, бу койнинъ эалиси не тюшюне? Неге тедариклене? Тедарикленеми асыл да бир шейге! Яхут сусып отурып-отурып да, бирден патлав чыкъармагъа азырланмаймы аджеба? Дагълылар, адетиндже, инат ве себатлы оларар. Эр бирининъ азбарында бирер-экишер карабин сакълы. Ачувланса, бегенмеген адамыны бир нефесте тындырып ташлая биле. Эгер ачувланса... шимди ачувлымы олар? Кимге? Ничюн? — деп тюшюнди Исмаиль эфенди, — сёз келими, мен кимге ачувлым? Бу улькеде падиша юз отуз дёрт йыл акимлик этти. Халкъ ичюн не эйилик япты? Джамилер ве медреселер ачты. Халкъны дип иле, сопа иле эсирликте тутты. Шимдики... шура акимieti бизге не эйилик япаджакъ? Къадынлар иле эркеклерге мусавий укъукъ береджек! Бу фена дегиль, атта яхшы! Лякин ялынъыз шумы? Укюметнинъ халкъ ичюн япаджакъ башкъа эйилиги ёкъмы? Енъи акимiet динни девлет фаалиетине къошмайджакъ, яни диннинъ душманыны джезаламайджакъ. Ойле олса, диний анъанелеримизни, шериат тертибимизни, ибадетимизни, беш рекят намазымызны... бутюн рухий варлыгъымызны ким къорчалайджакъ? Джемиет динсиз яшайджакъмы? Яшая биледжекми аджеба? Инсанлыкъ джемиетини башкъа джанлы махлюкъаттан фаркълы эткен биринджи — амиль — дин дегильми? Дин инсанлыкъ тарихында тюрлю шекиллерде, лякин эр миллетте яшап кельмекте. О, акимietнинъ бир къысымы, керчек акимietнинъ озю дегиль. Акимiet келе-кете, денъише биле, дин кельмей-кетмей, джемиет иле къала. Джемиетнинъ башында насыл акимiet олса, онъа хызмет эте. Шубесиз... акимieti билир! Акимietнинъ динге ихтияджы олмаса, о башкъа меселе. Халкъ динден къоркъа, онъа бойсуна, урьмет эте, джемиет онынъ саесинде мухкем тура. Фарз этейик, дин девлеттен айырылды. Халкъны интизамгъа ким чагъыраджакъ? Укюметми? Старса Хайбулланынъ огълу Якъубмы? Насыл усул иле? Зорбалыкъненми? Зорбалыкънен олмаса, старса Якъубнынъ белиндеки алтыпат не ичюн? Дин зорбалыкънен иш коръмей. Онынъ белинде алтыпат ёкъ. Дин къанаат иле хызмет эте. Енъи укюмет!? О, динсиз, имансыз яшап оладжакъмы?

Шура акимieti яхшы. Мен оны, шура укюметини, бельки Хайбулланынъ Якъубындан даа зияде бекледим, о себептен бу енъи къурумгъа садакъ оладжакъмы. Лякин динсиз аят... оны тасавур этип оламайым!

Исмаиль эфенди азбар ичинде бойле тюшюнджелер ичинде кезинген вакъытта чанъ къакъылды. О, балаларнынъ пешинден сыныфкъа кирди.

Шу куню ягъмурлы-къарлы акъшамда, кой узерине къаранлыкъ энген маальде Къыр устюнден онбашы Аметнинъ давушы эшитильди. Онбашы, юзбашы, бинъбашы... булар татарда дженклер заманындан къалгъан арбий унванлар. Онбашы — болюк командири, яни сержант, шимди джемаатны меджлиске давет этиджи адам. Онбашынынъ сеси шура акимieti кельген куньден бери койде эр кунь, кимерде бир къач дефа янъгъарагъанындан, онъа эр кес алышып къалды. Къыш вакъытында къапусы ве пенджереси япыкъ эвлер ичиндеки адамлар дахи бу узакъ, тыныкъ сесни танып, софагъа ювурып чыкъаракъ, оны дикъкъатле динълейлер. Кой ортасындан къычырып айтылгъан сёзлер шимди, акъшам устю, азбарларда копеклернинъ авулдысындан, дереме бенттен сычрагъан номай сувнынъ шувултысындан яхшы анълашылмаса да, онбашынынъ давушы экенини эр кес биле. Не айткъанынынъ анълашылмасы фарз дегиль. Онбашы къычырдымы, демек, сход оладжакъ. Демек, идареге бармакъ керек.

Орталыкъ къаранлыкълангъан сонъ, эркеклер устылерине тонларыны, башларына джалос къалпакъларыны, аякъларына терен калошларыны кийип, фенерлерини якъып, эллерине алып, идареге джонейлер. Бу — байрам киби шей. Меджлиске барып, бир шейлер эшитмек — меракълы. Мен сходкъа бармагъа борджлуммы — ёкъмы, бильмейим. Мен оджам. Эр шейге къарышмагъа акъкъым бар. Онынъ ичюн... кеттим. Койлюлер не алдалар. Не тюшюнелер, бильмек кереким. Азбарда къолума, таякъ ерине, къыскъаджа бир сопа алдым. Сопа, эсасен, копеклерден къорчаланмакъ ичюн. Ёллар дерели тёпели. Идаре койнинъ аркъа якъында, тюкян къаршысындаки азбарда, шура укюмети тедбирлери хусусында мушавере этмек ичюн тайин этильген эв. Шимдилик идаре деп адлана. Сонъундан бу эвге избач дениледжек. Кой мектебинде окъугъан балалар оседжек,

комсомол оладжакъ, бу эвде гурюльтили дивертисменлер, суалли-джеваплы акъшамлар кечиреджеклер. Лякин шимди дегиль. Шимди олар пек яшлар. Азбар ичинде кемане ве даре чалына. Кемане ве даре... Къырым коюнде джемаат эйилигини чалгъысыз тасавур этмек мумкюн дегиль. Кеманеджи Ахтем. Дареджи Сеит Вели. Махульдюр чалгъыджылардан зенгин.

Къаранлыкъта къарлы сокъакълар ве аралыкълар ичинде фенерлернинъ ярыкълары липильдей. Адамлар бутюн мааллелерден идаредеки сходкъа топланалар. Бу, асылында, джемаат топлашувы. Къызыл орду койге кирген ве ерлешкен ильки куньлерде комиссарлар ве укюмет векиллери бойле джыйылышувларгъа «сход» дедилер. «Сход» джемаатнынъ къулагъына зевкълы олып эшитильди, шай этип, эалининъ тилинде пекинип къалды. Койлюлер бу муреккеп вакъытларда, лакъырдымыз муим олып янгъырасын дие, башкъа миллет сёзлерини къошып сёйленмеге алыштылар. Бу олар ичюн меракълы.

Джемаат акъырын-акъырын топланды. Зал ичиндеки учь-дёрт скемледе кишилер бош ерлерни отурып толдургъан сонъ, старса Хайбулланынъ огълу Якъуб турып, маса башына кечти. Курьсюге отурмай, аякъ устюнде, залдаки адамларгъа бир козь ташлады. Скемлелерде отургъанлар онынъ къалпагъы устюндеки къырмызы йылдызгъа тааджипленип бакъып турды, сонъра озь араларында пысырдаштылар. Къырмызы йылдызны, бир сойлары, Къызыл ордугъа къошулувы алямети, дигерлери — большевик экенлигинден делеялет белледилер.

— Аркъадашлар! — деди, ниает, старса Якъуб. Старса деп, бабасы Хайбулла акъайгъа айтыла экен. Бир риваетке коре, Хайбулла падиша заманында старса олгъан, огълу исе бу енъи акимиекте Шура реиси олды. Эали онъа «старсанынъ огълу» деп отурмады, бабасынынъ лагъабыны огълуна такъа къойды. — Джемаат! — деди Якъуб экинджи кере ве янындаки Бариге эгилеп, къулагъына бир шейлер пысырдады. Бари де онынъ къулагъына нелердир айтты. Бари дюльгер Алядиннинъ огълу. Эки якълама фысылдылардан сонъ, Якъуб сёзюни девам этти: — Бизге эки меселе хусусында лакъырды этмек керек. Биринджиси — айдутлыкъкъа къаршы куреш. Бунынъ не экенини анълатып отурмайым. Койнинъ дагълары къачакъларнен толу. Деникин ве Врангель ордуларынынъ къалымтыларынымы истейсинъ, эскадронлыларынымы, Муслимов ве Шнайдер башкесерлериними, Курва Мустафанынъ ве Гыжык Аппазнынъ чапкъынларынымы... оларнынъ ады — эсабы ёкъ. Тарлагъа чыкъсакъ, эвлеримизни чайпап кетелер, одун кетирмек ичюн дагъгъа барсакъ, ольдюрюп, урбаларымызны чыкъарып, устьлерине кийип, койлюлер олып, Къубангъа кетип, зали арасында гизленелер. Бу зевалгъа къаршы чарелер корьмесек, аятымыз даима телюке алтында булунаджакъ... Айтынъыз, не чарелер корьмек мумкюн?

Бир якътан старса Якъуб бу сёзлерни айтмакъта олды, дигер якътан адамлар азбардан вира ичери кирди, къапу янындан къакъынып, устьлериндеки къарны ерге тюшюрюп, эллериндеки фенерлерини сёндюрюп, кошеде ерге къойды, сес-солукъ чыкъармай, бош скемлелерге отура бердилер.

Дивар янында, аркъасына къанъкъайып, ченъгесини тёпеге котерип, натыкъны юксек меракънен динълеп отургъан толу кевдели, къырмызы черели, яш киши, Сеит-Умер Асан огълу, еринден бир къыбырданды, астындаки юфкъа скемле кескин давушнен гычылдады.

— Онъа тек бир чаре бар... — деди Сеит-Умер старса Якъубнынъ суалине джевабен.
— Дагъдан койге тюшип, эвлерни талагъанларны атмакъ керек.

Старсанынъ Якъубы оны яхшы анълап оламады.

— Атмакъ? Насыл?

— Имансызлар! Коюмизде не ат къалдырдылар, не сыгъыр, не къоюн. Эписини тонадылар. Насыл, деп сорайсынъ!

— Адам яхшы ниетнен де келе... атып ольдюрмек керекми?

— Яхшы ниетнен кельгенлер кызыл партизанлар эди, — деди Сеит-Умер. — Олар, шура акимieti кельген сонъ, койлерге энди, Кызыл ордугъа къошулдылар. Булар, бу хынзырлар, аксине, шура акимietинден дагъгъа къачтылар. Буларны кырмакъ керек.

— Оларны тутып, балтанен догърамакъ керек, — деди Незирнинъ Мамуты. — Чюнки эписи шура укюметининъ душманлары.

— Чешме башындаки джеviz терегине асмакъ керек оларны, — деди Мустафа акъайнынъ Сеттары. Адамлар хахылдап кулюштилер.

— Устьлерине бензин тѣкип, якъмакъ керек оларны, — деди салдат Ибрам. Кишилер кене гурюльдештилер, кулькюден къатып-сиярып къалдылар.

Джемаат кызышты. Хатирлерине не кельсе, оны теклиф этти. Кимсе ишнинъ акъибетини тасавур этмек истемеди.

— Лякин, акъайлар! Къачакъ... деп де, вахшийдже джеза къуллаанмакъ видждан иши олмаз, — деди старса Якъуб. — Олар ичюн де къанун бар.

— Насыл къанун? Къайсы укюметнинъ? — деп кычырды Сеит-Умер. — Врангельнинъкими? Биз шура къанунына табимиз!

— Инсаф... намус къануны, — деди старса Якъуб, иддетленип, — Бизлер дагълылармыз.

— Дагълылар олгъанымыз ичюн шура душманларыны дагълылар къануны муджиби джезаламакъ керекмиз, — деди Незирнинъ Мамуты.

— Къачакъларны эльге тюшюрмек ичюн эвеля сила керек. Бармы бизде сила? — деп сорады Якъуб.

— Сила къасеветини чекме! — деди Сеит-Умер залдаки тютюн думаны ичинден. — Коюмиз къач тюрлю арбий байракъ алтында омюр кечирди? Нидже атышлар, олюмлер коръди! Бу фелякетлернинъ эписинден сонъ да «силямыз ёкъ»... демек, айып олмазмы? Олар бизлерни тиниттилер. Бизлер де оларны. Азбарымызгъа тюфекнен кирдилер, тюфексиз чыкътылар.

Старса Якъуб кулюмсиреди, башыны онълу-соллу саллады, эгилип, Сеттардан бир шейлер сорады. Сеттар: «Бизим койлюде экмек тапмакъ кучъ, силядан къытлыкъ ёкъ» деген киби бир шейлер айтты. Экиси де кулюштилер.

Сеттар догърусыны айтты. Эвде карабинни сакъламакъ къыйын, чюнки онынъ илле бир якъы тюртип чыкъа. Козьге чалына. Койдешлер не япалар... Сеит-Абланынъ устаханесинде карабиннинъ намлусыны, яни стволуны бираз кеселер, кескен сонъ тюфек къыскъара. Оны тон яхут биджакъ астында такъып юрьмек мумкюн. Койдешлер кесик тюфекленен шура акимieti ичюн фйдалы ишлер яптылар. Кызыл орду койге якъынлагъанда, озьлерининъ кесик тюфеклеринен беяз гвардия къалымтыларыны къыйраттылар. Чюнки эалининъ тюрлю ордулардан джаны янгъан, азатлыкъны, адалетни ялынъыз шура акимietинден беклей эди.

— Иш бойле джемаат! — деди ондан сонъ старса Якъуб, — Меселени чеккелей берювден дады чыкъмаз. Айдутлыкънен куреш вазифесини сход адындан Сеит-Умер Асан огълуна авале этемиз, онъа бу иш ичюн гонъюллилер отряды тешкиль этип, аджеле ишке киришмеге укьукъ беремиз. Теслим олгъанларны кой шурасына кетирирсинъиз! Къаршылыкъ косьтергенлернинъ козюне бакъмай, басып атарсынъыз! Шуны унутманъыз ки, айдутларда сила чокъ. Топ, пулемѣт, тюфек... эписи етерлик. Ондан да башкъа, атувда, ольдюрювде теджрибелелер. Олар арбий мектеп битирген офицерлер ве дженклерде сюеги къаткъан аскерлер! Оларнен мукъайт иш корюнъиз!

Адамлар арасында гурюльти котерильди. Кене эр кес бильгенини айтты. Кимсе-кимсенинъ лакъырдысыны динълемеди ве анъламады. «Биз оларнен мукъайт иш корермиз! Сен лафны узатма!» деген сѣзлер эшитильди.

— Кесик тюфекленни исе тезден енъи укюметке теслим этмек керек, — деди старса Якъуб. — Анълашылдымы — джемаат! Сила саиби олмагъа кимсенинъ акъкъы ёкъ!

— Олар бизге даа керек оладжакъ, — деди кимдир.

Старса Якъуб джевап беремеди. Гуя бир шей эшитмеди.

Сеит-Умер де индемеде. О, бугунь озюне авале этильген вазифеден мемнюн корюнди. Дагда арбий квачакъларнен тутушмакъ — онынъ хаялы, тюшюнджеси. Сеит-Умер сергюзешт иле яшап алышкъан кырджыман киши.

Экинджи меселе хусусында старса Якъуб сѣзни волость мумессили Бари Алядин огълуна берди. Толуджа мучели, индже мыйыкълы, эсмери яш киши аякъкъа турды. Къолундаки брезент портфельни маса устюне къойды, оны ашыкъмай ачты.

— Улькемизде ишчилер ве койлюлер акимieti къурулды, — деди Бари ачыкъ, йымшакъ сесинен. — Акимiet даа яш... Маддий ярдымгъа мухтадж. Иджра комитетининъ къарары муджиби коюмиз девлетке эки сыгъыр теслим этмеге борджлу.

Ойле деген эди, адамлар арасында, денъиздеки къасыргъа киби, кучлю чалкъанув сезильди.

— Эки сыгъыр? Укюметкеми? — деп къайтарып сорады демирджи Къурт-Сеит.

— Эбет. Укюметке, — деп джевап берди Бари. — Къызыл орду ичюн.

— Къайда олар? О, эки сыгъыр? — деди давулджы Нафе.

— Сенде, менде... койлюлерде, — деди Бари.

— Без гвардия кельди, бизни тонады. Алман кельди, тонады. Шимди озь укюметимиз...

— Билем, — деди Бари. — Коюмизни тюрлю кельмешек ордулар таладылар. Ахыргъа кирип атны, арангъа кирип — сыгъырны алып кеттилер. Ама шура акимieti ойле япмады. Къолундакини ич бир вакъыт тутып алмады. Берсенъ-бересинъ, бермесенъ-бермейсинъ. Джебирнен иш ёкъ. О себептен, меселе джемаат меджлисине къоюла. Не десенъиз, о, оладжакъ. Ама бутюн койде эки сыгъыр ёкъ десенъиз, онъа инанмам.

— Сен, Бари, дёрт йыл дженкте олдынъ... коюмизнинъ алыны бильмейсинъ, — деди Сеит-Джемилъ акъай, адамлар арасындан. — Койде сыгъыр, эчки, къоюн... къалмады. Эписи чапкъын ордуларгъа мал олды. Джемаат шимди ап-ач. Анбарлар бом-бош. Ичине сычан тюшсе, башы тешиледжек. Не ун бар, не богъдай. Тышарыда март... къар, ягъмур. Сен койнинъ алына-чулуна бакъ! Вазьет вира феналашмакъта. Озюнь укюмет векилисинъ, эки сыгъыр талап этесинъ. Бизде эки сыгъыр къайдан кельсин?

— Къайдан? Оны мен бильмейим, лякин тапып, девлетке береджекмиз, — деди старса Якъуб. — Душман улькени чайпамагъа — чайпады, лякин кой, тап, сен айткъан киби, ач ве чыплакъ... къалмады. — О, бойле деген вакъытта, биджагъы астында, сол омузындан ашагъы сагъ янбашы устюне тарттырылгъан къайышны, тюзеткен олып, азачыкъ юкъары котерди, пыштавынынъ хыны корюнуп алды. Залда адамлар, гизлиден бири-бирине козеттилер. — Шуралар ичюн эки сыгъыр... тапармыз. Тапмасакъ, ерине йымырта джыйып берирмиз. Лякин акимietни ярдымсыз къалдырмамыз. Койде без гвардия аким экенде, онъа ат, сыгъыр багъышлагъан койдешчиклеримиз олды. Ялвартмадылар. Озълери етеклеп, алып барып такъдим эттилер. О койдешчиклеримизнинъ базылары бу ерделер. Индемей отуралар. Атны, сыгъырны шура акимietине такъдим эткенлер де тапылырлар. Иште, джедвель, — деди о къагъытны Бариге узатып. — Бунда секиз адамнынъ ады бар. Учю Махульдюрден, беши Багъатырдан. Эр бири я сыгъыр, я да тана бермеге борджлу. Бермеселер, озюм алып беририм.

Бари къагъытны окъуп бакъкъан сонъ, портфель ичине къойды ве ерине отурды. Ама зал ичинде адамлар эп гурюльдештилер.

— Къагъытта не бар... окъу, биз де билейик! — деди Сеит-Муртаза. — Бельки анда меним адым да язылыдыр!

— Язылы олса, сыгъырынънен сагълыкълаш! — деди Хаяли.

— Старса Якъуб! Манъа бакъ! — Сеит-Муртаза алевленди. — Бунъа не дейлер? Эмекдарлар укюметими?

— Эбет! Ишчи ве койлю укюмети... лякин сен джедвельде ёкъсынъ, — деди онъа Якъуб. — Аселет язмадым. Сынап бакъмакъ истедим. Ама бир сыгъырынъ, бир тананъ барлыгъыны билем.

— Менде тана ёкъ. Сыгъыр бар эди, кузьде сойып, ашадыкъ. Соймагъан олсам, эвде бала-чала, эпимиз чокътан аякъларымызны узатаджакъ эдик.

— Аякъларны узатувнынъ... бу меселеге мунасебети ёкъ, — деди старса Якъуб. — Мен сенинъ малынъа токъунмакъ истемедим. О себептен, джедвельге кирсетмедим. Шимди корем, бургъучлайсынъ. Сыгъырынъ ве тананъ башкъаларнынъ аранында сакълы. Союлып, ашалгъанлары ёкъ. Оларны азбарынъа кетир. Кетирмесенъ, кетирттиририм, — реис Бариге чевирильди. — Джедвель къолунъда. Ярын кой шурасында бу джемаат топлашувнынъ къарарыны да алырсынъ. Ярдим ичюн санъа эки силаялы адам берирмиз. Олдымы?

Бари козьлерини ашагъы эндири. Индемеди. Чюнки мезкюр топлашувдаки лакъырды даа иш япылды демек дегиль. Албу ки, бу муим ве къыйын вазифени ярын мытлакъа эда этмек керек. Иш къавгъасыз, бельки къурбансыз олмайджакъ.

Залда адамлар арасында, ишарет пармагъыны де тёпеге котерип, де ашагъы эндирип, бир шейлер айтмакъ истеген, лякин гъала-гъула ичинде айтып оламагъан Фазыл акъай реиснинъ назарына илишти.

— Сен не истейсинъ, Фазыл агъа! Не дердинъ бар? — деди онъа.

Фазыл акъай алчакъ гонъюлли, фукъаре киши, аякъкъа турды, озюни онъайтсыз алда сезип, сагъындаки ве солундаки адамларгъа козетти.

— Меним бир сыгъырым бар, — деди о, — эки йылдан бери къысыр. Лякин ири, семиз.

— Бир озю учь сыгъыр этеджек! — деди Сеит-Умер Асан огълу.

Адамлар ихтиятле бири-бирлерине бакъышты, индемедилер.

— Эбет, — деди Фазыл акъай, — учь сыгъыр этеджек. Къырмазы Орду ичюн эт пек зарур олса, сыгъырны ордугъа берейим!

Адамларнынъ юзьлери Фазыл акъайгъа чевирильди. Эр кес яваштан бир шейлер айтты. Кимсенинъ сёзю анълашылмады.

— Эшиттинъизми, акъайлар? — деди старса Якъуб, — Фазыл агъа не деди, эшиттинъизми? Шура укюмети бойле намуслы ве видждан саесинде яшай. Машалла, Фазыл агъа!

Якъуб сходны къапавлы илян этти. Джемааткъа, артыкъ эвлерине къайтмакъ мумкюн экенлигини бильдирип, озю Бари ве Сеттар иле берабер азбаргъа чыкъты. Адамлар бир къыбырданып алдылар, бир такъымы къалкъып, фенерлерини якъып, къапугъа догърулды. Дигер къысымы отургъан ерлеринде лафкъа тутунып къалды. Оларда бираз къонушмакъ, дертлешмек истеги дуолды. Ахтем кеманесини алды, яйны теллер узеринде бир юрьсетти, залнынъ ичи хош, назик аэнкле толды. Сеит-Вели дарени дюмбюрдетти. Эвнинъ ичини Марсельеза инълетти. Анджакъ Марсельеза! Бу шаркъыны койге матрослар кетирген эдилер. Эали оны унутып оламай. Беяз гвардия командалыгъы оны йырагъанларны такъип этти. Асты-кести, чаре олмады.

Топлашувгъа кейфлидже келип, артыкъ сувугъан къырджыман кишилер, къайтарма чалдырып, удюр-къыямет ойнап тойгъан сонъ, адамлар кеч маальде экишер-учер олып дагъылдылар.

Эвнинъ пенджересини яваштан тыкъылдаттым, Саабэ апте юкълайдыр, оны абдыратмайым, дедим. «Ким о? — деп къычырды ичтен. Юкъламай экен. Давушымны эшиткенинен, алель-аджеле турып, къапуны ачты, мени корьген сонъ, севинди.

— Къайда эдинъиз, Абдурешид оджа? — деди Саабэ апте аджизликле. — Бойма бетте атышмалар олды. Къадыннынъ бири имдат дие къычырды. Мен къоркътым. Беклейим-беклейим, ёкъсынъыз! Сизге бир шей олмадымы?

— Ёкъ. Эр ерим бутюн. Сходда эдим, — дедим мен. Эвден чыкъкъан вакъытымда къайда кеткенимни Саабэ аптеге айтмагъаныма языкъсындым.

— Идаредеми? — деп къайтарып сорады Саабэ. — Идаре терс ерде. Анда ич бир шей эшитильмей. — Лампатнынъ мельтесини котерди, эвнинъ ичи ярыкъланды. — Мария аш кетирген эди. Къыздырайыммы? Къапынасынъызмы?

— Кеч олды, Саабэ апте, — дедим мен. — Пек де ёрулдым. Саба ашарым.

— Озюньиз билирсинъиз, балам... Аш соба устюнде, еринъиз кьоюлгъан, — деди Саабэ апте. Лампатны эндирип, тешегине кирди. Мен онъа тешеккюр бильдирип, улькюн одамнынъ босагъасындан ичери атладым. Союнып, яттым. Козьлерим юкьугъа кетти дегенде, Саабэ аптенинъ тыныкъ давушы эшитильди. — Сонъ, не айттылар анда, сходда? — деп сорады о. — Капаратиль ачамыз дедилерми?

Мен эв саибесининъ сёзлерини бирден анълап оламай, текаран индемей яттым. О, меним ничюн сускъанымны дуйды, тез-тез суалини изааткъа тутунды.

— Терзи Зеидеден эшиттим... — деди о, — койде укюмет тюкяны оладжакъ экен.

— Бильмейим, топлашувда капаратиль хусусында лаф олмады.

— Сходны ким япа? Старсанынъ огълумы?

— Эбет, — дедим мен. — Якъуб Хайбуллаев.

— Насыл дединъиз? Хайбуллаев дединъизми? — О, айретленип, къайтарып сорады, — Старсанынъ огълу энди Хайбуллаев олдымы?

— Айса?! — дедим мен. — Енъи акимиекте енъи исим, енъи унван ве рутбе олмакъ керек.

— Ойле, ойле! — деди Саабэ апте. — Я дюльгер Алядиннинъ огълу ким? О да укюметми?

— Шубесиз... чюнки Якъуб кимер ишлерни онынънен фикирлешип япа. Бари дженктен коммунист олып кельген. Бу вазифелерге уфакъ-тюфек адамлар кьоюлмай.

— Якъуб Хайбуллаев... не демек олсун! — деп текрарлады Саабэ апте. Сёзлери агъызындан ойле чыкътылар ки, давушындаки инамсызлыкъмы, ёкъса, ифтихармы, анълашылмады. — Якъуб дедиль, киргин. Бари ойле дегиль. Бари зекий йигит, лякин юваш. Бу иште къатиет керек. Мустафа акъайнынъ огълу Сеттар... бакъ, о, къатты! Билесинъизми, Сеттарны? О, старсанынъ огълундан да кучьлю, таштешер. Ама шура акимиедине мунасебети насыл, Алла бильсин! Сеттар атик! Зыпкъын!

Къомшу ода ичинден тарсылды эшитильди. Саабэ апте, гъалиба, тешектен турды, тургъан сонъ курьсюге урунды, курьсю йыкълды, бир талайдан сонъ лампатны текмилъ сёндюрди.

— Не япсалар-япсынлар, тек манъа токъунмасынлар, — деди эв саибеси. Бу сефер сеси ачыкъ чыкъты, чюнки даа ёргъан астына кирмеген эди. — Менимдже, дин, иман... джами, эписи мукъаддес.

— Саабэ апте! Мария ким?

— Мариямы? Украиналы марушке... Не? Бегенесинъизми? О, сизден эсли!

Мен джевап бермедим. Тезден эвнинъ ичи чым-чырт кесильди. Чокъ вакъыт Саабэ аптенинъ сеси чыкъмады. Юкълап къалды зан эттим, лякин ёкъ... туруп, аяттаки кьопкъа устюндеки тахтаны четке чекти, ичине къалайны далдырып, сув алып гъылт-гъылт ичти, къайтып кене тешегине кирди. Ортадаки къапу ачыкъ, мен къомшу одада не ола, не къала, козьлеримнен корьмесем де, къулакъларымнен эшитем! Дуям!

— Абдурешид муаллим! — деди Саабэ апте бир талайдан сонъ, зайыф созукъ сеснен. — Сиз «Топузлы шалым»ны билесинъизми? Ойле тюрко бар... бизим койде юзь берген вакъиа хусусында. Эшитмединъизми?

— Насыл вакъиа?

— Вай! Махульдюрде вакъиадан чокъ шей ёкъ! — О, котерильди, тешек ичинде багъдаш къурунып отурды. Ойле япкъаныны, сесининъ денъишкенинден дуйдым. Саабэ апте акъырындан йырлады. Давушы пек къуру, титрек, лякин яныкълы нидалары юрегимни эгеледи.

Анем, меним топузлы шалым,

Топузы тёкюльди.

Гъарип анемнинъ, бабамнынъ

Беллери букюльди.

Анем мени алдадылар,

Аткъа салдылар,
Мустафа бейнинъ къорувунда
Къурбан чалдылар.
Анем, меним кефинимни
Енъгем токъусын!
Джумаларда, байрамларда
Хатимлер окъусын.

Насыл? Таныш аэнкми? — деп сорады, йырлап битирген сонъ.

— Таныш... лякин тюркюннинъ бу койлю экенини бильмей эдим.

— Мустафа бейнинъ къоруву Кобекнинъ текнеси артында, Къартал къая бетте, — деди Саабэ апте. — Явуз тюрк Лютфи... о вакъытта Аджы Усеиннинъ дюньяларгъа берильмез, дюльберлернинъ дюльбери, пери киби къызынынъ джанына етти.

— Хайриет! — дедим мен, тааджипленип. — О не вакъыт ве насыл олды?

— Насыл олды? Фоти Салада Кязим тюркнинъ Лютфи деген огълу бар эди. Бабасы зенгин. Лютфи Махульдюрге, достларына, сыкъ-сыкъ келип кете тургъан. Бир дефа о, чешме башында Аджы-Усеиннинъ къызы Хатиджени корип, пек бегене. Бабасына къач керелер къуда йибере, Аджы-Усеин къызыны Лютфиге берювден ред эте. Лютфи — тюрк... имтиязлы табакъа векили. Татардан, къарабаджакълыдан, насыл меселеде олса олсун, ред джевабы алув — онынъ ичюн олюмден бетер шей. Тюрк огълу ойле эте, олмай, бойле эте, олмай. Бир кунь Аджы-Усеиннинъ башына буюк фелякет тюше, къарысы вефат эте, къызы Хатидже оксюз къала. Сонъра, бабасы Накъие деген къадынгъа эвлене. Накъие сувукъ къальпли, мераметсиз эди. Хатиджеге къылына, оны хорлай.

Лютфи огей ана иле къыз арасындаки мунасебетлернинъ фенолыгъыны дуя. Койдеки бир джады иле Накъиеге эсапсыз акъчалар ёллай, къызыны хырсызлап алып кетмек ичюн ярдым этмеси хусусында анълашалар.

Къаранлыкъ бир геджеде, кой залиси уйкъуда экенде, Лютфи ве эки досту атларгъа минип, келелер. Накъие къызыны алдап, кийиндирип — къушандырып, къыйметли безенмелерини такътырып, азбаргъа алып чыкъа, ябаний кишилер, къызгъа фикирлерини топлап, азбарда не оляйткъаныны абайламагъа фурсат бермей, къапкъач этип, аткъа къоя, алып къачалар. Накъие азбарда бир талай индемей тура, атлылар эвден узакълашкъан сонъ: имдат! — дие айкъырып башлай. Къолум-къомшу, гедженинъ бей вакъытында бу кийик даушыны эшитип, эвлеринден ювурып чыкъа, Аджы-Усеиннинъ азбарында топланалар. «Не олды, Накъие?» — деп сорайлар ондан. «Эвимизни айдутлар басты, Хатиджемизни алып къачтылар!» деп джевап бере Накъие, озю удюр-къыямет агълай. Адамлар айретке келелер. Ахылды, уфулды башлай. Ама аджеле суретте чарелер коръмек, айдутларны тутмакъ, джезаламакъ, къызыны къуртарып алмакъ керек.

Алты койлю, къыз хырсызларына лянет окъуп, атларгъа минелер. «Айдутлар къайсы якъкъа кеттилер?» деп сорайлар Накъиеден. Къадын койнинъ ашагъы якъыны, яни шималиндеки почта ёлуны косътере. Алты атлы Накъие косътерген якъкъа кетелер.

Бу вакъытта учъ тюрк койнинъ четинде, яни Баты якъында токътайлар. Аркъадан оларны бир кимселер такъип этелерми — этмейлерми... бильмек истейлер. Лютфи токътамай, къызыны Фоти Салагъа алып бармакъ ичюн дагъ сокъагъы бою Коккозь бетке юрюшни девам эте. Къызынынъ агъызы тыкъавлы, озю вира чапалана, аттан ерге тюшмеге талаша. Лютфиге ат устюнде къызыны башетмек кучъ, о себептен атны Мустафа бейнинъ къорувуна чевире... къорув ичинде къызыны ешилъ къырдыш узерине тюшюре, ерге йыкътыра, оны эвге алып кетювнинъ чареси ёкълугъына эмин олгъан сонъ, къызынынъ намусына теджавуз этип, ойледже очъ алмакъ истей. Къыз, не чаредир тапып, агъызына тыкъувлы явлукъны чыкъарып ата, къычыра, дагъ ичинде сеси-седа кете, Лютфини уйтеклей, тепмелей... ама не чаре? Къыз — назик иляий варлыкъ, огълан — кемалына кельген, кучлю джасус! О, озюнинъ джуръатсызлыгъына ачувланып, пычагъыны чыкъара, къыз къорчаланып, эллеринен боюныны къапата, лякин тюркнинъ козьлерини къан баскъан, къальби таш кесильген, озюнинъ инсан экенини унуткъан, фикир этювден

марум алда пычагыны кызынынъ богъазына бир чеке, онынъ пармакларыны ве тамагыны кесип ташлай. Сонъра пычагынынъ кяаныны ердеки отларгъа силе, атына минип кете.

Алты койлю атлар устюнде койнинъ шималъ дживарында, къомшу койлерде доланып, кызыны хырсызлап алып кеткен кишилерни кыдырып... тапалмайып, уйле маалинде, атлары ве озьлери терден сым-сылакъ, ёргъун алда, бир нетиджесиз къайтып келелер.

Аджы-Усеин, кызынынъ хырсызлангъаныны бильген сонъ эсини джойып, ятып къала.

Махульдюрли авджы Исмаиль эртеси куню дагъда тавшан пешинден юрьгенде, Мустафа бейнинъ къоруву ичинде Аджы-Усеиннинъ кызынынъ джеседине расткеле. Устюнде паалы антер, къулакъларында алтын купелер, боюнында алтын герданлыкъ, къолунда алтын билезлик, белинде ибрышым къушакъ. Эвден насыл чыкъкъан олса, о безенмелер иле... къанлар ичинде ятмакъта.

Авджы Исмаиль Аджы-Усеиннинъ эвине келип, бу кедерли хаберни бильдире. Сиз, Абдурешид муаллим, бизим койде фукъаре тюрк ич корьдинъизми? Корьмезсинъиз! Мемед-Али, Осман, Тарахчы Али, Зекирья... булар койге кельгенде штанларынынъ устю ямав толу эди. Мен, о вакъытларда бала эдим, ама эписи хатиримде. Секиз йыл ичинде ойле этти, бойле этти, кой топракларынынъ ярысына саип олдылар. Сарайлар къурдылар. Бинълер къоюн, сыгъыр эльде эттилер. Баарьде Украинадан юзлернен кызылар келип, Мемед-Алининъ тютюн тарлаларында чалышалар, Пакравада эсап-къасап кесип, эвлерине къайтып кетелер. Енъи баарьде кене келелер. Кызылар сагълам ве дюльберлер. Тюрклернинъ озьлери ве огъуллары (бизим татар да ойле)... украина кызыларына эвленелер. Балалары догъа. Балалар бизим тильде къонушалар, ама къанлары къарышыкъ. Койлеримизнинъ юзюм багълары, мейва багъчалары, тютюн тарлалары, эксериетле, далфеслилернинъ къолунда. Койлю асабийлене, къаарьлене, не япсын? Кимге шикъет этсин? Енъи укюмет старсанынъ Якъубына ве дюльгернинъ огълу Бариге, оларнынъ вазифелерини анълатты, ама укьукълары хусусында гъалиба, даа талимат бермеди. Кой генчлиги кибар бей огъулчыкъларына ачувлы, лякин ёл ортасында тесадуфен корюшкенде бири-бирининъ гьыртлагъына япышмакъ айып экенини биле. Энь онъайтлы ер — дюгюнлер. Давулгъа чокъмар тюшкен, къаделер-къаделерге урулгъан, козылер бунарлангъан сонъ, эр кес кызыша, койлю генчлер иле бей огъуллары арасында незакетли субет башлай, бир талай вакъыт кечкен сонъ, софра узериндеки чанакъ-чельмек, шишелер авада ойнайлар... о, вакъытта койлю йигитлер бей огъулчыкъларынынъ беденлеринде терен-терен орьнеклер ясап йиберелер.

Коюмизде анълашылмагъан меселелер чокъ. Сёз келими, бухар дегирменининъ чаркълары аля чорбаджынынъ менфаатына дёнмектелер. Багъчалардаки махсулатнынъ келири чорбаджынынъ джебине толмакъта. Старсанынъ Якъубы исе Кызыл орду ичюн коюмизде эки сыгъыр тапып оламай, ач койлюнинъ сонъки танасыны тутып алмакъ пешинде. Бу догърумы, Абдурешид муаллим?

— «Танасыны тутып алмакъ...» Сизге бу хаберни ким айтты?

— Ким айтты-айтты... ернинъ де къулагъы бар.

— Тааджипли шей!? — дедим мен. — Тана хусусында бир саат эвельси сходда лакъырды олды.

— Къомшу Зейтулла, сиз кельгендже, манъа эписини сёйледи, — деди Саабэ.

— Девлет иши муреккеп ве месулиетли, — дедим Саабэ аптеге. — Сыгъырларны бейлерден алынъыз денильген олса, Якъуб Хайбуллаев сыгъырларны бейлерден чокътан алыр эди. Джемааттан алынъыз дегендир! Эр ишнинъ тертиби бар!

Бундан сонъра меним сесим чыкъмады. Саабэ аптенинъ лакъырдысы да кесильди. Ве, чокъкъа бармай, бурунындан, аралыкъ пенджерере сызгьыргъан ель киби, девамлы индже давуш чыкъкъаны эшитильди.

Меним уйкъум къачты. «Саабэ апте озю ким? Адий койлю къадынмы? — деп тюшондим, ничюн бильмем. — Ойле олса, бу зекийлик онъа къайдан кельген?» Бираз

вакыт даа кечкен сонъ, Саабэ апте хатиримден чыкты, озь такъдиримни тюшондим. Махульдюрге кельгеним эппи вакыт олды. Къайда козь ташласам, суванлыкъ, ёкъсуллыкъ. Манъа, мында кельмеге разылыкъ бермезден эвель, яхшы тюшюнип бакъмакъ керек дегильми эди аджеба? Мен ничюн ашыктым?

Гедже фена юкълардым. Саба къалктым, вуджудым эзгин. Башым думанлы. Кийинип, къомшу одагъа чыктым. Саабэ апте пенджере огюнде курью устюнде отургъан, Эрикма бетке козетмекте. Элиндеки сигары янып биткен, кулю отурып къалгъан, эп тютемекте. Саабэ апте сигарыны унуткъан.

— Сабалар хайырлы олсун, Саабэ апте! — дедим яваштан. О, абдырап, манъа чевирильди. — Не тюшонесинъиз? Не къасеветинъиз бар? Дюнья ойле дегиль де, бойле къурулгъаны ичюн кедерленмек керекмей!

— Ах, балам! Тюшонмеге себеп азмы?

— Тюшонмеге... эбет, себеп чокъ, — онынъле разы олдым мен, — лякин, афу этинъиз, мени меракъландыргъан бир меселе бар. Сизинъ эвинъизге куньдюзлери къызлар келип кетелер. Оларны окъутасынъиз, мен билем. Сёйленъиз, къызлар элифбени билелерми?

— Ёкъ. Къызлар ариф таньмайлар. Мен Къуранны окъуйым, олар окъугъанларымны хатирде туталар. Сонъра текрарлаймыз.

— Тек шумы?

— Ёкъ. Намаз къылувны да огретем.

«Худжур шей... — деп тюшондим мен. — Арифлерни бильмей, Къуранны насыл окъумакъ мумкюн!» Саабэ меним фикиримни бильген киби:

— Бунда ич муреккеп шей ёкъ, — деди манъа. — Истесенъиз, сизге де огретейим!

— Озюнъиз, Саабэ апте, элифбени билесинъизми?

— Билем. Бабамдан огренген эдим, — деди Саабэ. Антери устюндеки сигар кулюни къакъып, оджакъ башында ерге тюшюрди. — Бабам... вакытсыз вефат этти. О, Абдулла байнынъ Харьковдаки тюкянында кяя эди.

Онынъ сонъки сёзлерини эшиткен сонъ, геджелейин менимнен енби акимие т хусусындаки мулязаларынынъ насыл эсапта шекилленгенлерини анъладым.

О, тюневинки ашны соба устюнде къызыдырып, огюме къойды, мен ашадым. Саабэ аптеге де буюрмасыны теклиф эттим, о истемеди. «Янъчыкъ ашадым... токкъым», деди. Эр алда, аштан онъа да къалдырдым. «Бельки менимнен юзь-юзьге отурып ашамагъа чекинедир, мен ёкъ вакытта къапынсын!» Озюм мектепке джонедим.

Саабе аптенинъ эви койнинъ куньдогъушында, аркъасы Багъатыр почта ёлуна чыкъа. Шимди мартнынъ сонъки афтасы. Гедже юфкъа къар ягъды. Ерни орътти. Адам акъыллы къар, яхут ягъмур, ничюндир, ягъып оламай. Койнинъ къарт кишилери джума куню Къуш Къая этегинде къырмызы кетен корьгенлер. Буны берекетсизликке ёрайлар. Эали къартларнынъ икметли риваетлерине алышкъан, инана.

Мектепке башкъа ёлнен кеттим. Ашагъы маалледе демирджи Сеит-Абланынъ эви беттеки коньделен ёл бою, деренинъ сагъ ялысындан кечип, Исмаиль эфендининъ эви огюндеки аттырмагъа келип чыктым. Юксек бенттен ашагъы сычрагъан сувдан дере ичинде дешетли инъильти ве сув думаны асыл олгъаныны сейир эттим.

Мектепке вакытындан эвель кельдим. Талелелер бирер-экишер ёл-къапудан азбаргъа кирмектелер. Дут тереги янында токътап, оларгъа козетип турдым. Меним декабрьде ильки корьген балаларым бойле дегиль, кийимли, арекетчен, шень эдилер. Шимди тюшонджели, далгъын олдылар. Эвельки арарет, чаялыкъ ёкъ. Балалар манъа селям бере, юзюме бакъмай, сыныфкъа кирип кетелер. Черелери солукъ.

Оджалар одасына кирдим. Яя эфенди ялынъыз озю отурмакъта. Мени корьген сонъ кулюмсиреди. Севинди.

— Насылсынъыз, оджам? — дедим онъа. Яя муаллимни корип, севиндим. — Корюнмейсинъиз!

Байрашевскийнинъ юзю бирден джиддийлешти, тюшонджели олды.

— Уездден адам келип кетти... — деди Яя эфенди. — Онынъле берабер эдим. Вазиегъы, Абдурешид! Шура акимieti буюк мемлекетке саип олды, ама, мемлекетнинъ озю йыкъыкъ, харабе алда. Укюмет вазиегъни тюзельтмек ичюн чарелер корюв пешинде. Уезд векилинен Багъатыргъа бардыкъ. Анда кооператив тюкяны, бизим койде окъув эви ачмакъ истениле. Кооператив ичюн сатыджы тапылды, эсап-къасап ишлеринден анълагъан адам ёкъ. Манъа анда мувакъкъат бухгалтер ол дейлер.

— Махульдюрден Багъатыргъа къатнапмы?

— Эбет! Ойле!

— Бизим койде кооператив ачылмайджакъмы?

— Шимдилик... эки кой ичюн бир тюкян къафи танылды, — деди Байрашевский. — Багъатыр, эр алда, бизим койден буюк.

Исмаиль эфенди кельди. Яя оджа онъа кооператив хусусындаки енъи хаберни сёйледи.

— Хатиримден бир шей чыкъкъан, — деди Яя оджа, манъа чевирилип. — Дут багъчанынъ ашагъысында, копюр янында волость хастаханеси ачыладжакъ. Экимлер энди азыр. Бинасы да донатылып битмек узьре.

Исмаиль эфенди енъи хаберлерден хошнут къалды. О, асыл да, енъи акимietтен ялынъыз хайырлы ишлер беклемекте.

Бу эснада ичери Сафие оджапче кирди. Чересининъ айдынлыгъындан сезильди ки, енъиликълернинъ эписинден хабердар. О, пальтосынынъ садефлерини чезмекте олды, дерске чанъ къакъылды. Мен сыныф дефтерини алып, оджалар одасындан чыкътым. Софа озю кенъ ве узун. Огю джамлы. Сыныфнынъ къапусына якъынлагъанда, айланмада козюме дюльгер Алядин акъай чалынды. Мен онынънен якъыным. Койге кельгениминъ ильки кунълеринде экимиз достлаштыкъ. Ачыкъ къальпли, намуслы... темиз адам. Янына бардым. Эренделенильген узун тахталарны ортадан бычмакъта. Янашасында балтанен ёнулгъан къыска юке агъачлары бири-бири устюнде къаланып къоюлгъан. Аякълары уджунда чот, кельпедин, чёкюч, козев яталар. Ири къуту ичинде чешит мыхлар. Устанынъ сачы-сакъалы къырмызы, озю кевдели... бу адам Барининъ бабасы ола. Селям бердим. Алхатир сораштыкъ.

— Исмаиль эфенди ялварды... — деди дюльгер, — софанынъ табаны чюрюди, первазлары сынды, келип тюзетмесенъ, олмайджакъ, деди. Кельдим. Софанынъ аркъасы юксек ве ачыкъ. Алла косътермесин, бу ерден балалардан бири йыкъылса... эли-аягъы сынаджакъ. Тюзетмеге, эльбет де, тюзетирим, ве лякин онынъ ичюн къалын пелит тахтасы керек. Пелит къайда? Онынъ ичюн чана атлы иле дагъгъа кетмек керек. Пелит олмагъан сонъ, не япайым? Курючтен ясайым. — Алядин акъай бу ерде лафыны болип, мени янъ корьген киби, юзюме ялкъ этип бакъты. — Эр кунъ къапумыз огюнден кечип мектепке кетесинъиз, якъында эвге кирмединъиз! — деди манъа. — Бари эвдеми, дегильми, фаркъы ёкъ. Акъшамлары келинъиз... кимерде авгъа чыкъам, эвде тавшан эти ола, — къарт кульди. Кулюшинде мана бар эди. Иш тавшан этинде дегиль, тавшан авы акъкъында оладжакъ зевкълы икяеде... къарт оны яраштырып айтмагъа биле.

— Эвалла, Алядин агъа! — дедим мен. — Къысмет олса, келеджек джумаларнынъ биринде айланырым!

Дюльгер башкъа усталарнынъкине бенъземеген эки къатлы, узун бычкъынен тахталарны бычып къалды. Мен дерске кирдим. Талелелер, эр вакъыттаки киби, мени, аякъкъа къалкъувнен къаршылап алдылар. Биринджи сыныф энди элифбени огренди. Мен тахта узеринде: «Яшасын шуралар акимieti! Яшасын Ленин!» деп яздым. Бу сёзлерни биринджи сыныф талелелерине дефтерлеринде язмакъны вазифе этип бердим. Ачыкъ-айдын ве дюльбер арифлернен темиз язмакъ кереклигини анълаттым. Сонъра, экинджи сыныфнен мешгъуль олдым. Талелелерге окъув китабыны ачмакъны риджа эттим, олар чанталарындан китапны чыкъарып, ачкъан сонъ: «Къана, Эмине! Сен окъу! — дедим Мемед-Алининъ къызына, китаптаки илекар тильки масалыны косътердим.

Оджа бу ерде икяесини токътатып, манъа кулер юзьле бакъты. «Бу тарих хатиринъиздеми?» деп сорады менден. «Тарих, эбет! — дедим мен, — эписи хатиримде!

Лякин бу биринджи сыныфта олгъан ал дегильми?» «Ёкъ Экинджиде...» — деди Абдурешид оджа. Ве девам этти. Эминенинъ бабасы тюрк, анасы украиналы. Эмине анасына бенъзей. Сыныфта талебелер рус тилинде лакъырды этмеге бильмейлер, Эмине биле. Озю де сизинънен бир ралеле отура, экинъиз де докъузар яшында эдинъиз. Эмине сизге саташмагъа севе тургъан: «Аджи-гуджи, мандалач! Аджнынынъ къызыны ал да — къач!» деп эриштире эди сизни.

Бир дефа бу сёзлернинъ манасы не экенини сорадым. Эмине айтып оламады. Лакъырдымыз кеч бааръ вакъытында эди. Къыз мектеп азбарында исар янындаки отлар арасындан бичимсиз бир осюмлик тапып кетирди, онынъ узун, къаверенкли сапы олып, уджунда беяз, йымшакъ юнъден томалакъ башы бар эди. Оны козьлери севиесинедже котерип тутты: «Аджи-гуджи мандалач, аджнынынъ къызыны ал да — къач!» деп юнлю башкъа уфюрди, устюндеки юнлер учып-дагъылып кеттилер, юнлернинъ бир къысымы къалды. «Бу — аджы къартбаба!» — деди Эмине. «Аджы-гуджи мандалач, аджнынынъ къызыны ал да — къач!» деп экинджи дефа уфюрди — юнлер эписи ёкъ олып кетти. Бу — аджы къартана!»

Къыз къыраиттеки масалны эджелеп, созып, чокъ сёзлерни янлыш ургъунен окъуды. Эр бир сёзюни тюзетмеге меджбур олдым. Окъуп битиргендже къыз ёрулды, къызарды, терледи. «Санъа, Эмине, эвде къыраитни чокъча окъума къерек, — дедим онъа, — лакъырдынъ гузель, окъувынъ украин аэнкинде олып чыкъа».

Айны масалны о куню сизге де окъуттым. Башындан гузель окъуп кельдинъиз, «...чайырда Сефер-Али акъай, лескери омузында, чалыгъа якъынлагъанда, ичинден тильки чыкъты, дув-бабам, къачты. Сефер-Али чалынынъ пытакъларыны ачты, не коръсюн? Тильки эвден кетирилген уйлелик емек богъчасыны йырткъан, ичиндеки ашны ялап къойгъан». Бу ерде... «дув-бабам», ничюндир, сизинъ ошунъызгъа кетти: «шыркъ этип кулип йибердинъиз! Кульгенде, окъугъан сатырларынынъ гъайып эттинъиз. Оларны къыдырып тапкъан сонъ фикирлеринъизни бирден топлап оламадынъыз. Бойле этип, чыгъырдан чыкъкъанынынъызгъа, гъалиба, озюнъиз де тарсыкътынъыз. Бу арада Эмине къулагъынъыз тюбюнде яваштан: «Аджи-гуджи... санъа не олды? Дув бабам деп... оламайсинъмы?» дие пысырады. Сиз къызыштынъыз, омузынынъизнен къызыны тюрттинъиз, къыз четке къакъылгъанда, тирсеги рале устюндеки мерекеп шишесине тийди, шише йыкъылды, тыгъырып къызынынъ тизлери устуне тюшти. Шише ачыкъ эди, мерекеп акъып, енъи антерини былаштырды. Эмине пек ынджынды, агълай-агълай, дерстен чыкъып кетти. Мен къызгъа бир шей айтып оламадым. Токътатмагъа да ынтылмадым. Эмине акъыллы, гузель къызчыкъ. Дюльгернинъ кендже огълу да... — оджа манъа илекярәне кулюмсиреди, юзю къызарды. — Эбет! Дюльгернинъ кендже огълу да сыныфта осал талебелерден дегиль эди. Экинъизни де дарылтмакъ истемедим. Ама Эмине — Мемед-Али бейнинъ къызы. Оны акъаретлеген кишини джезасыз къалдырмакъ мумкюн дегиль. Мен озюмни сизге пек ачувлы косътермек ичюн, атта къулагъынъыздан тутып, эки кере бурдым, къулагъынъыз къып-къырмызы олгъаныны сезген сонъ, сизни аджыдым, лякин озюм: «Сен не яптынъ? — деп джекирдим устюнъизге. — Биринджи кере кийип кельген енъи антерини харапладынъ! Айып дегильми санъа!»

— Я онъа... — дединъиз сиз, инатланып, — Эминеге айып дегильми? Озю окъумагъа бильмей, манъа огрете.

— Огретмей. Санъа ярдым этмек истеди. Сен эдепсизлик яптынъ!

— Антери былашкъан олса, башкъасыны кийсин! — дединъиз сиз ачувлы чере иле. — Оларда енъиси чокъ.

— Тиль къайтарма! — дедим мен сизге. Чюнки сизни къатты джезаламагъа борджлу эдим. — Тиль къайтарсанъ... бабанъны чагъырып кетиририм. О, шимди мектепте. Сенинънен озю лакъырды этер, — озюм энъкъастан къапугъа таба юрюш эттим.

— Керекмей... — деп къычырдынъыз сиз. — Бабамны чагъырманъыз!

Дюльгер къышымлы адам. Фена адетлерни севмей. Осал къылыкълары ичюн балаларыны къатий джезалай тургъан. Сизге бу белли эди.

— Ойле олса, чыкъ, кошеде тур! — дедим сизге.
Озюнъиздеки ачувны зорлукънен енъип, кошеге барып турдынъыз.

Апрель кельди. Чайырлардаки экинлер ер астындан баш котерип, ягъмур бекледилер. Ягъмур бир къач керелер сепелеген олды, топракънынъ теренлигине синъип оламады. Кунеш ерни къыздырды. Экинлер бир къарыш котерильдилер.

Ялы бою залиси ачлыкъ чеке деген хабер эшитильди. Чокъкъа бармай койде, юксек дагълардан, Аутка богъазындан кечип кельген юзлернен ялыбойлу эркеклер ве къадынлар пейда олдылар, олар эв-эвден юрип, омузларындаки богъчаларындан штан, кольмек, пальто, камзол, чекмен чыкъарып, бир саан унгъа, богъдайгъа, ярым чавдар экмегине, бир окъкъа кепекке денъишип, бунъа да шукюрлер этип, эвлерине къайта эдилер. Ялыбойлуларнынъ келип кетювлери чокъкъа сюрмеди, чюнки эрзакъ тезден бизим койнинъ эалисинде де битти ве ачлыкъ ялынъыз Ялы боюнда дегиль, бизим койлерге де кельди, о, чокътан-чокъ кишилерни койнинъ ашагъысында почта ёл четиндеки мезарлыкъкъа алып кетти. Гъарип койлюлер... ич де ольмек истемедилер. Эвде ашалмасы мумкюн эр шейни, атта эски чарыкъларны тасмалары такъымынен хорлар устюнде къавурып еген сонъ, дере бойларында, чайырлардаки къоралар тюбюнде оськен тюрлю кокатларны топлап, эв азбарларындаки эхлий айванларны тутып, дагъларда тесадуфен расткельген кимнинъдир сыгъырыны, атыны (акъибетини тюшюнмей) сойып-ашап, ойледже, аятларыны къуртармагъа тырыштылар. Эписи бир, чокъусы къуртарып оламадылар. Эр кунъ учъ-дёрт адам ольди. Кимерде оларны дефин этмеге сой-соп тапылмады. Пек чокъ эвлер саипсиз къалды, оджакълары сёнди. Сюкют къаралтылар яваш-яваш йыкъылды, харабеге чёкти, устылерини от бийледи.

Койнинъ мушкюль вазияти дагъдаки къачакъларнынъ ве айдутларнынъ залиге мунасебетлерине тесир этти, койнинъ дживарларында гизленип, айланып-уйрюлип, геджелери адамлар уйкъуда экенде, апансыздан эвлерини басып, бир чанакъ мысырбогъдай унуны, бир такос питесини тутып алып кетювлер сыкълашты. Бойле кунълернинъ биринде Сеит-Умер Асан огълу ве онынъ достлары дагъдан, эллери аркъаларында багълы эки къачакъны алып кельдилер. Бири татар, дигери Алла бильсин, насыл миллет, экиси де азгъан-тозгъанлар. Татар къачагъы эскандронлы. Аякътан яралы. Бари оларнен лакъырды этти, сонъра Багъатыргъа, кой шурасына ёллады.

— Алты адам эдилер, — деди Сеит-Умер, — ярым кунъ атыштыкъ. Дёрдю танърыларына къавушты. Экиси теслим олды.

Бу вакъиадан сонъ Сеит-Умер койде корюнмеди. Къайда экенини де кимсе бильмеди. Бириси: «Тотайкойге окъумагъа кетти...» деди, дигери: «дагъда атышмаларнынъ биринде эляк олды».

Ачлыкъ дурулмады. Мектепте талебелернинъ сайысы телюкели алда эксильди, дерске зар-зорнен кельгенлернинъ эксериси ачлыкътан шишти-копъти. Оларда оджанынъ сёзлерини динълемек, анъламакъ ичюн меджал ёкъ эди.

Адамлар ачлыкъкъа къаршы тюрлю усулларнен курештилер. Бири еди козлю тютюн араныны ярым чувал унгъа сатты. Дигери резина копчекли, енъи леленкасыны бир пуд мысырбогъдайгъа берди. Элиндеки аз-чокъ алет-эдаватыны берип, джаныны къуртармакъ истегенлер чокъ эди, ама алмакъ имкянына саип кишилер гъает аз экенлигинден, зеваллы кишилер шефкъатсыз ачлыкъ панджалары алтында джан бердилер.

Йигирми биринджи сененинъ язына къадар маариф шубесинден бизге иш акъкъы оларакъ эки ша берильмеди. Мемед-Алининъ ве Ислям байнынъ ашханелеринден йиберильген емеклер къытылды-къытылды, ниает, текмиль кесильди. Мен, Яя эфенди ве Сафие ханым ачлыкъта къалдыкъ. Июльде Исмаиль эфендининъ риджасына бинаэн, бизге бирер окъкъа хамса ве повидло берильди. Башкъа шей коръмедик. Не акъча, не де эрзакъ.

Окъув йылы биткен сонъ, шеэрде оджаларнынъ бильгилерини юксельтюв курсу ачылды. Енъи маариф шубеси мени окъувгъа ёллады. Курста эки юзден зияде татар оджасы топландыкъ. Емеклер фена. Кунъде бир тилим экмек, уйлелик бир чанакъ шорба.

Сабалыкъ ве акъшамлыкъ — чай. Бу курскъа Умер Ипчи де кельди. Учъ кунъ окъуды, ачлыкъкъа чыдап оламай, курсны быракъып, Багъчасарайгъа къайтты. Къыркъкъа якъын оджа ашларнынъ феналыгъы себебинден, курсны ташлап кеттилер. Мен ачлыкъкъа чыдап, курсны битирип, Махульдюрге бир даа бармамакъ ичюн емин этип, Багъчасарайгъа кельдим. Лякин бир кунъ Исмаиль эфендиден ве Яя Байрашевскийден эвимизге мектюп кельди. Койде меним ичюн бир чувал чавдар азырлап къоюлгъаныны бильдирип, койге мытлакъа къайтып келип, оджалыгъымны девам этмемни ялвармакъта эдилер. Арифмемет агъам, мектюпни окъугъан сонъ, Махульдюрге къайтып бармамны талап этти. «Бир чувал чавдар... шимди бу къадар нимет кимде бар?» деди. Джаяв Махульдюрге кельдим. Байрашевский мени озю яшагъан эвнинъ бир одасында ерлештирди. Ильки кунюмде софа ичинде меним ичюн берильген бир чувал чавдарны коръдим. О, къадар севиндим ки, о вакъыттаки алымны шимди сизге айтып, анълатып оламайджакъым. Бир чувал чавдар! Бу — тасавургъа сыгъаджакъ шей дегиль. Лякин башкъа ишлернинъ эписи — эски амам, эски тас... Торба ичине ярым пуд чавдар къойып, Гъаврдаки Зекирья тюркнинъ дегирменине барып ун чектирип кельдим. Эр кунъ пите пиширип ашадым. Шай этип, экмекке тойдым. Давушым, юрюшим денъишти. Мааш кене ёкъ. Яя эфенди ве Сафие ханым пек яш дегиллер, эппи аятий теджрибеге саиплер. Ама кечинмеси оларгъа да къыйын.

Тарлаларда экинлер къуруды. Берекет беклеген эалининъ уютлери эляк олды. Сонъра кузь кельди. Аджджы еллер эсип, азгъын койлюлерни титретти. Кит-ките терилер сюеклерге япышты. Ичеклер инджерди. Адамларны эр ерде эджель такъип этти. Эп почта ёл бетке... мезарлыкъкъа сюйрекледди.

Мектептеки дерслерге беш — алты талебе къатнай. Аллы адамларнынъ балалары. Оларда мектепке келип кетмек ичюн такъат бар, окъумакъ ичюн истек ёкъ. Оджанынъ эвге берген вазифелери эксерий алларда эда этильмей. Оджаларнынъ озьлеринде де дерс бермек ичюн бедений ве рухий кучъ зайыфлады. Тасиль-тербие тертиби бозулды.

Бир джума куню къушлукъ маалинде мен дюльгер Алядиннинъ эвине бардым. Бу аиледе сонъки сефер не вакъыт булунгъанымны унуттым. Мен: «сизинъ бабанъызнынъ», «сизинъ эвинъизге...» деп отурмайым, «дюльгер Алядиннинъ» деп кечем, чюнки Алядин акъай сизинъ бабанъыз, Бари — буюк агъанъыз экени окъуйыджыгъа, зан этсем, къонушувимызнынъ баш къысымында, изаатсыз да, анълашылды. Махульдюрде, башкъа дюльгер Алядин ёкъ эди. — Азбаргъа кирдим, таш мердивеннинъ биринджи басамагъына котерильдим дегенде, софада Мунтеа апте пейда олды, мени корип, самимий севинч иле кулюмсиреди.

— Эй, Аллайым! — деди о, эллерини коюси устюнде хачлап. — Бу ким? Алядин агъасыны зиярет ичюн бир йылдан бери вакъыт тапып оламагъан Абдурешид оджамы? Эстагъфирулла!

— Шубесиз... — дедим мен, — онынъ озю. Ойле козьлернен бакъасынъыз ки, Мунтеа апте, гуя мени керчектен де сагъынгъансынъыз!

— Айса? Сыгъынмай, не яптыкъ?

Аякъкъаппарымны чыкъараяткъан вакъытымда, аралыкъ къапудан ичериге козеттим. Анда кимсе корюнмеди.

— Бари агъа эвдеми?

— Ёкъ! — деди Мунтеа апте, — танъда турды, къыска тюфегини омузына алды, ап-ач чыкъып кетти. Галаснойда иши бар экен. — Мен Мунтеа аптенинъ лафыны эвеля анъламадым, бираз тюшюнген сонъ фаркъына бардым. Махульдюр къартийлери зевкъылар. Башкъа тильдеки сёзлерни озьлериндже айтмасалар, ич олмай. Мунтеа енъге, акъикъатта, волость идаресинде... демек истеди. Волость идареси Дут багъчанынъ ашагъысында копюрнинъ аркъасында.

— Алядин агъа да ёкъмы?

— Бар! Ничюн олмасын? — Мунтеа апте, ичери буюрмамны риджа этти, озю азбаргъа чыкъты, килернинъ артында гъайып олды. Багъчада дюльгерни къыдырмагъа кетти,

гъалиба. Мен ичери кирдим, софада абдестлик янында турдым. Эки къатлы эв. Ашагъыдаки одаларнынъ диварлары таштан къаланылгъан. Экинджи къат... читнен орюлип, ичтен ве тыштан сывалгъан, акълангъан. Къышта юкъары одаларда сувукъ олса керек. Дюльгер озю ве Мунтеа апте биринджи къатта яшайлар. Биринде озълери, дигеринде богъдай ве ун анбары, къамур текнеси, бакъыр леген ве саире эдават булуна. Эвнинъ тюбю сары балчыкънен сылавлы. Биринджи къат одаларына магъаз дениле. Огъулар... — бу сиз ве Юнус, экинъиз оласынъыз, чюнки Бари Махульдюрде чокъ корюнмей, Абдулмеин исе Насвернде яшай эди, — огъулар къыш геджесинде экинджи къатта кучюк ода ичинде бир къалын ёргъан астында экиси бастырылып яталар, экинджи къатнынъ дигер одаларында алма, армут, ювез, акълап, къызылчыкъ, фындыкъ, джевиз тутула. Къышта аранда пек сувукъ олса, Алядин акъай яш бузавны магъазнынъ экинджи ханесине кетирип, кийиз устюне яткъыза, эски ёргъан иле устюни орьте. Оны озь эвляды киби эйбетлей, геджелеин дефаларджа тёшегинден турып, бузавны кирип бакъа. Устю ачыкъ олса, къапата. Язда огъланлар юкъары софада, тахта устюнде геджелейлер.

Азбар ичинде тюрлю джыныста, олъчюде ве шекильде бычылгъан яхут ёнулгъан агъачлар яталар. Араннынъ бир козюнде ири тезья тура, янында, ерде ёнгъалар, шыкъламалар, талаш сачылгъан, иш алетлери кошеде диваргъа асылы. Устанынъ ишханесининъ огю ачыкъ. Дигер больме чит иле орюли, ичинде, тобан, пичен булунмакъта, сыгъыр ве бузав бу больме ичинде яшайлар. Мен не айтам? Сыгъыр ве бузав... булардан шимди эсер ёкъ, эки йыл эвельси ойле эди. Бугунь ачыкъ, ёкъсуллыкъ. Адамларнынъ къыяфети кеманеге бенъзей.

Мунтеа апте дюльгерни етеклеп алып кельди. Магъазнынъ кишилик одасына кирип, отурдыкъ, ал-хатир сораптыкъ. Оданынъ пенджереси огюнде дут тереги тура. Онынъ чыпкакъ даллары къарнен орьтюли. Ичериде сетлер устюнде миндерлер тёшели. Диварларгъа пуллу, ири ястыкълар таялы. Ерде къалын кийиз. Соба дувулдап яна, ичиндеки чам одунлары кимерде дешетли давуш иле чатлайлар. Эвнинъ саиби къуру беденли, ешилъ козлю киши. Хына ренкли сачы-сакъалы енгильден чаларгъанлар. Устюнде учкъурлы штан, тегиз якъалы кок кольмек, юкъарыдан эки садефи чезик, кокюси юнлюдже. Арекетлери ве бакъышлары араретли.

— Къайда эдинъиз, Алядин агъа? — деп сорадым ондан.

— Багъчада... бираз ер къаздым, — деди уста.

— Бу къыш-къыямет кунюндеми?

— Эбет! Къыш-къыямет кунюнде... — деп тасдыкълады дюльгер сёзлеримни. —

Кузьде топракъ астында къартоплар къалгъанлар. Шимди умют этильмеген нимет. Кечинмек къыйын олды, оджа! Берекет берсин Абдулмеинге! Онсуз алымыз не олур эди, бильмейим!

Дюльгернинъ ортанджы огълу Абдулмеин, агъасы Бари киби, джиан муаребесинде атлы аскер полкунда хызмет эткен. Бердичев янларында башындан агъыр яраланып, лазаретте узун муддет тедавий олунгъан сонъ, арбий хызмет ичюн келишксиз танылып, ордудан эвге къайтарылгъан. Махульдюрде бир талай булунгъан сонъ, Коккозъ коюндеки Сеит-Джелиль Халиль огълунен достлашып, Насвернде (Северная) хан азбары сатын алгъан. Насвернде ортакълыкъ мейва тюкяны, Севастопольнинъ озюнде аршин мал тюкяны ачкъанлар. Бойле этип, Абдулмеин белини котерген, эппи сермае саиби олгъан, озюнинъ ачыкътан зары олмагъаны алда, Махульдюрдеки анасына, бабасына ве къардашларына да ольмей къалмагъа ярдым этмекте. Оларны небет-небет озь эвине кетирип, айларнен акъикый аш иле бакъа. Бири вуджутча эппи пекинген сонъ, койге къайтып келе, Насвернге дигери кете. Кимерде Абдулмеин эвге эрзакъ ёллай. Бу себептен дюльгернинъ аилеси шишмеди-копъмеди. Ама токъ да олмады. Алядин акъай озю беджерикли адам олмаса эди, аилеси бельки, ялынъыз Абдулмеинден корьген ярдымы саесинде ачыкътан къуртулып оламаз эди. Дюльгер дагъларда, къырларда юрьди, тюрлю кийик мейва джыйды, эскенджеде шыра сыкъты, петмез къайнатты, арткъачыны мысырбогъдай унуна денъишти, ойле этип, дёрт тамакъны яшатты.

Эминим ки, бу чарелер де аилени амансыз зевалдан кьуртарып оламаз эди. Бир кунь эвиньизге бир адам келе, — мен о вакъытта энди коюнъизден кеткен эдим. Бу вакъианы манъа, секиз йылдан сонъ, Багъчасарайда хан азбарында корюшкенде, Бари агъа озю сёйледиди. — Кельген адам Исмаиль Акъкъий эфенди экен. Муаллим, килер ичинде эв хызметинен мешгъуль Мунтеа аптенинъ янашасындаки куръсюге отура.

— Сизге муим риджа иле кельдим, — дей онъа, — эджнебий мемлекеттен ачларгъа ярдым ичюн кельген ундан джемааткъа экмек пиширмек, яни куньде учь кере хамур басып, миндирмек, учь дефа печни якъып къыздырмакъ, сизинъ ири печ ичине учь дефа экмек къойып пиширмек зарур. Бу къолай ве... бир адамнынъ арджы иш дегиль. Ондан да башкъа, бу хызмет ичюн ишанчлы адам керек. Сиз, Мунтеа апте, мен билем, намуслы къадынсынъыз. Бу иш сизинъ кьолунъыздан келир. Мен сизге ишанам дей Исмаиль эфенди.

Этрафта ачлыкъ, олюм зуур этмекте. Бутюн резалет — олюм тарафында, бутюн итибар — аят тарафында. Насыл этер де, аятны сайлап алмазсынъ? Мунтеа апте разы ола ве эртеси куню биринджи печни якъа. Исмаиль эфенди Мунтеа аптеге хызмети ичюн эр печтен бир экмек бермеге разы ола. Шай этип, Мунтеа апте аиленьизни ачлыкътан, олюмден кьуртара.

— Догърумы? Иш ойле олгъан эдими?

— Эбет! Эбет! — дедим мен ве устюме къайнакъ сув тёкюльген киби олды.

Къальбимни дешет алды, аджизлик ичинде айкъырып йибере яздым. — Тыпкъы ойле олгъан эди! — дедим оджагъа. — Анам, башкъалар киби, азгъан-тозгъан, лякин уфакъ-тюфек ишлер ичюн такъаты етерлик, бедбахт къадын, о, вакъытта гедже-куньдюз, бир эсире киби чалышты. Куньде учь экмек къазанды. Бизге аят багъышлады.

Мен дюльгернинъ эвинде мусафирликте экенде, не Исмаиль эфенди, не Мунтеа апте ве не де мен озюм ачлар ичюн аш ве экмек пиширюв имкяны оладжагъыны тасавур биле этип оламагъан эдик. Меним вакъытымда эджнебий мемлекеттен ярдым лакъырдысы олмады.

Дюльгер бана багъчада ер астындан къазып чыкъаргъан быралкъы кьартопларыны чоюн къазанда пиширди. Мунтеа апте баят мысырбогъдай пите парчасы тапып кетирди. Отурып ашадыкъ. Къартопны ашагъан ве ичимиздеки къан, дамарлар бою юре башлагъан сонъ, уста манъа гизлиден бир къач керелер козеткенини сездим. Гъалиба, бир шейлер айтмакъ истей, айтып оламай.

— Коюмизге кельгенинъиз не къадар вакъыт олды, Абдурешид оджа? — деди, ниает.

— Бир йылдан зияде, — дедим.

— Хызметинъиз ичюн девлет сизге акъча чокъ берсе керек?

— Акъча? Хайыр! — дедим мен, — манъа бир чувал чавдар берильди.

— Тек шумы? Бир йыллыкъ эмегинъиз бир чувал чавдар этtimi?

Устанынъ суалини тасдыкълап, башымны огге къакъытмагъа утандым, огюме бакътым... сустым.

— Балаларымызны окъутасынъыз, талим-тербие бересинъиз. Бизлер, койлюлер хызметинъизден гъает мемнюнмиз! — деди дюльгер, бир талай индемей отурды, сонъра: — Бир чувал чавдар... — деп текрарлады, меним сёзлеримни. — Оджаларны бойле акъаретлемек мумкюнми?

— Афу этинъиз! Бир окъкъа хамса да берильди. Хатиримден чыкъкъан.

Дюльгер козьлерини оджагъа тикледиди, джылп-джылп бакъты.

— Девлет енъи, зали ач, — дедим мен. — Акимет пекинмек, кучюни топламакъ керек. Онынъ кьолунда даа маддий байлыкъ ёкъ. Эр шейни енъиден кьурмагъа меджбур. Мемлекетнинъ кимер узакъ улькелеринде душман иле дженк даа битмей.

Уста меним сёзлеримни дикъкъатле динъледиди, итираз этмедиди.

— Мен озюм окъумадым. Балаларым окъуп адам олгъанларыны истейим, — деди дюльгер. — Онынъ ичюн эр тюрлю федакярлыкъкъа азырым. Биз мында, меним озь

кьолларымнен ясалгъан бу чардакъ эвде, кыismet олса, Мунтеа шерфенен берабер даа чокъ яшармыз. Балалар окъусынлар. Укюмет адамлары олсунлар!

Софада аякъ давушлары чыкты. Мунтеа апте алель-аджеле еринден турып, къапугъа чапты, лякин зембелек тыштан котерильди, ичери Мумине кирди. Мумине бабаньнынъ кыыз къардашы... сизинъ алапченъиз! — деди. Абдурешид оджа, манъа мураджаат иле, — хош черели юксек къадын. Кучюджик чагъында бабасынынъ тютюн тарласында ишлеп, бу койдеки аятнынъ шефкъатына ве хышымына алышкъан. Ислям байгъа къоджагъа чыккъан сонъ дёрт огълан ве дёрт кыыз догъургъан, бойле ири айле саибилеги девиринде, шубесиз, учъ атлы файтонгъа отурып, бир дефамы, экими, Ай Петриден кечип, Ялы бою шеэрлерни зиярет этип кельген, ама озюнинъ кечмишини унутып, юксек вариетли омюрге текмиль берилип, байлыкътан ферах корьмеген, койнинъ озюнде эвель-эзельден укюмран аятнынъ къаиделеринен яшап кельген.

Кимерде Муминенинъ хатирине сою-сопу тюше. Агъасы Алядинден, аптеси Зеидеден башкъа, догъмуш кишилери ёкълугъы себебинден, бу эвге сиягъа келювни унутмай. Мумине аптенинъ эви, юкъарыда тариф эткеним киби, Къыр устюнде, яни деренинъ сагъ ялысында, дюльгерлернинъки — деренинъ сол ялысында, койнинъ батысында. Агъасынынъ ве енъгепчесининъ сагъ-селямет экенлерини, онъа озъ эвининъ пенджересинден бакъып бильмек де мумкюн, чюнки дюльгернинъ эвининъ эки софасы Муминенинъ пенджересине бакъа. Эвде ким, не иле мешгъуль... узакътан эписи корюне. Лякин Мумине онъа озъ эвининъ пенджересинден бакъмай, деренинъ сол ялысындаки эвге аселет келип, агъасынынъ ве енъгепчесининъ хатирлерини сорап, бойледже, озъ эвиндеки шаматалы аиленинъ тасасындан, аз вакъыткъа да олса, раатлана.

Бу сефердеки зияретинде Мумине апте манъа расткельди. Юзь-юзьге корюшювимизге о, севинген киби дуолды. Мумине апте кельген сонъ мен эвге къайтмакъ ичюн аяккъа турдым, сагълыкълашып, чыкмакъ истедим, Мумине апте кеткениме разы олмады. «Отурынъыз, муаллим эфенди! — деди манъа юксек незакетле. — Дюнъяда насыл енъиликлер бар, айтынъыз! Биз де динълейик!»

Эльбет де, эвге бир мусафир кельгенде, дигерининъ деръал чыкып кетюви, медениетнинъ юксеклигинден делеялет дегиль. Бунынъ фаркъына бармакъ мумкюн. О, себептен мен къайтып ериме отурдым. Ама менде Мумине бикеге айтыладжакъ киби енъилик ёкъ эди. О себептен индемедим.

Онынъ иле берабер къаве ичильген... (халкънынъ, эвинде бир тилим экмек ёкъ, къаве эр бир эвде тапыла?!) ве тютюн тайдарыны Сюйрен демиръёл станциясына алып барып, вагонгъа юклеп Мелитопольге ёллап хусусында эркек лакъырдысы олгъан сонъ, койнинъ бугунъки мешакъкъатлы вазияти узеринде сёз ачылды. Мумине апте Ислям бай аилесининъ истикъбали ичюн къасеветленгенини дуйдурды.

— Алла эшкъына сёйле, агъа! — деди Мумине. — Бу атышувлар, бу бири-бирининъ гьыртлагъыны кемирювлер... бу ана-баба кунълери не вакъыт битеджек?

Дюльгер, аяткъа даима айыныкъ алда козетмеге бильген кыыз къардашынынъ юзюнде аджизлик корип, айретке кельди.

— Насыл атышувлар? Кимнинъ гьыртлагъына...? — деп сорады дюльгер. — Мен эр кунъ дагъдам. Анда теналыкъ... атышув ёкъ.

— Теналыкъ... дагъдамы? — Мумине тааджиленди. — Эали дагъдан къача... Эр бир чалы ичинде башкесер сакълы дей! Сиз исе...

— Сакълы экени янълыш дегиль. Ама атыш ёкъ. Бир чапкъын энъкъастан бир къуршун атса, он айдут кьолгъа тюшюджек. О себептен къаялар арасында, къобаларда сюкюнетте булуналар. Беклейлер... къырмызы орду Къырымдан Русие бетке чекильсе, булар дагълардан койлерге тюшеджек, эалинен эсаплашаджакълар.

— Эр кунъ дагъда не ишинъиз бар, агъа? — деди Мумине. — Эвинъизде агъач къытлыгъымы?

— Иш агъачта дегиль! Мен... джемаат камасъясындам. Кунъдюз къачакъларны авлаймыз, акъшам эвге къайткъанда ярым чувал фындыкъ джыйып алып келем. Фындыкъ

ерге тѣкюльген. Къабугъындан чыкъкъан. Япракълар астында кербар киби ята. Дагъда къачакъ чокъ... — деди дюльгер текрар, — лякин сюкют омюр кечирелер. Оларгъа юксек давуш чыкъармакъ мумкюн дегиль.

Дюльгер ченъгесини кокюси узерине тюшюрди, азачыкъ кулюмсиреп алды. Мумине бу кулькюнинъ манасыны анъламады. О, агъасыны, асыл да, чокъ меселелерде анълап оламай. Шунынъ ичюн ичтен, азаплы юре. «Я Рабби! Мен агъамдан не къыдырам? О манъа насыл теселли бере биледжек? — деп тюшонди шимди де. — Ораза тутмагъан, джамиге айда-йылда хатанен бир баргъан адам, манъа не ярдым этеджек? Онынъ беклегени бойле акимьет эди. «Къуту юварланды, къапагъыны булды». Огълу учъ йыл падиша ордусында алмангъа къаршы урушты. Дѣрдюнджи йылы большевик олып кельди. Мунтеа апте: «Бари юваш, мераметли...» дей. Айтмагъа келеми? Омузында даима кесик тюфек, къолунда брезент чанта. Мен агъам деп... бойле огъулнынъ бабасындан акъикъат бильмек ичюн кельдим».

— Атышувларгъа тезден аджет къалмайджакъ, — деди дюльгер. — Ойле корюне. Шура укюмети кельди мындан бир якъкъа кетмейджек. Атышувларнынъ энди файдасы ёкъ.

— Бизлерге не оладжакъ? — Мумине, аралыкъ къапудан ичери кирген дере шувултысыны бастырмакъ ичюн юксек давушле сѣйленмекте эди. — Къоджамнынъ ады Ислям бай... бойлелер енъи укюметнинъ къан душманы. Ойле дегильми, агъа? — дюльгер соба башында сет устюнде, озюнинъ эбедий еринде отургъаны алда, сусмакъта эди. Къыз къардашынынъ сонъки сѣзлерине джевап бермеди. Бермек истемеди. Ислям помещик дегиль. Къошарларда къышлагъан, отарларда отлагъан юзлеп, бинълеп атлары, къоюнлары, сыгъырлары ёкъ. Бир къач тютюн тарласы, мейва багъчасы, тютюн араны... иште, бутюн мулькиети! Дагълыкъ-ташлыкъ ичиндеки бу кучюк койде Ислямгъа, эльбет де, бай дейлер, чюнки онъа фукъаре демек мумкюн дегиль. — Ничюн индемейсинъиз, агъа? — деп къычырды Мумине, агъламсырап. — Сизден сораыйм: бизим алымыз не оладжакъ?

— Укюметтен сорап бильмек керек, — деди дюльгер. — Мен уфакъ адамым, бир шей бильмейим. Алтмыш йыл, элимде балтам, дагъ кесем, сенек, тырнавуч, анъгъыч ясап, чѣллюкке алып кетип сатам. Къазангъан акъчама богъдай, ягъ алып келем. Ойле этип яшаймыз. Зенгин олмакъ истедим, оламадым. Санъа не айтайым, Мумине? Эр кес насылдыр бир къанун, бир тертип иле яшай. Сен беджерикли къадынсынъ. Балалыгъынъда джесюр ве акъыллы эдинъ. Мен сендеки къабилиетлерни яхшы билем. Къаралтынъызны о къадар йылдан бери Ислям дегиль, сен идаре эткен олсанъ, ибретли аят кореджек эдинъиз. Языкълар олсун, къаралтыны Ислям озю чевире кельди, ишлерни беджерип оламады. Ялынъыз бай деген адны алып къалды. Акъикъатта, Ислям ич бир вакъыт бай олгъаны ёкъ. — Дюльгер, ничюн бильмем, терен кокюс кечирди. — Алынъыз не оладжакъ.... оны шура укюмети биле.

— Я Бари? О, шура укюмети дегильми? Бельки волость идаресине бизим ичюн эки агъыз сѣз айтыр!

— Ёкъ! — деди дюльгер. — Бари оны япмаз. Къолундан кельсе биле япмаз. Эали де яптырмаз!

Дюльгерге къыз къардашы иле бойле кедерли мевзуда лакъырды этмек гъает мушкюль эди. О себептен, озюнинъ даимий еринден къалкъып, азбаргъа чыкъты, килер сачагъы тюбюндеки тапшан устуне отурды, башыны эки авучы арасына алып, тюшонджеге далды. «Оларнынъ... къыз къардашынынъ ве киевининъ аллары не оладжакъ? Мен не айта билер эдим! Мумине меним къаным, теним... онынъ бедбахт олгъаныны истемейим. Лякин Мумине ийгирми учъ йылдан бери Ислям байнынъ рефикъасы.

Койде бир йыл эвельси юзъ берген алмашув эалидеки ичтимаий табакъларнынъ ерлерини ресмий суретте даа тайинлегени ёкъ, лякин бу ишлер укюмет къурумынынъ тертибинден белли. О, ишлер япыладжакъ... лякин даа вакъыт бар. Эали эвеля гъае итибары иле пекинмек, шура девлетине ничюн хызмет эткенини анъламакъ, эмекчи

адамларнынъ досту ким, душманы ким экенини бильмек керек. Бундан сонъра укюмет халкъкъа адалет ве интизам иле яшамагъа ярдым этеджек.

Мумине козылеринде къурып етиштирмеген яшларны марамасынынъ кенарына сильген сонъра, акъбырындан аякъкъа къалкъты.

— Кетейим энди, — деди Мунтеа аптеге. — Эвде иш богъурдакътан. Эписининъ башында озюм турмасам, олмай! Сагълыкънен къалынъыз, енгепче! Сиз меним иле даима алидженапсынъыз! Мен миннетдарым!

— Сагълыкънен бар, Мумине! — деди Мунтеа. — Меним де сенден хатирим хош. Агъанънынъ сёзлерине ынджынма! О, бираз тик мезеп... лякин къальптен темиз. Сени севе, сенинъ ичюн къасеветлене.

— Сизинъ аджизленювинъыз ерсиз, — дедим мен Мумине аптеге. — Шура идареси бу кунъгедже не фукъаренинъ, не де зенгиннинъ шахсиетине токъунмады. Кимсенинъ элинден мулъкюни чекип алмады. Мал-мулък саиплиги, заныма къалса, вакъыты иле къанун муджиби аль олунаджакъ!

— Я, балам, орталыкътаки бу зорбалыкъны коръмейсинъми? — деди Мумине апте, — Алан-аланны, тутан-тутанны! Гуя машер кунълери!

— Койде, эльбет де, аят пек сакин дегиль. Ама зорбалыкъ ёкъ. Бар эди, битти. Бир йылдан бери зорбалыкъны къайда коръдинъиз? Бутюн зевал без ордунен берабер денъизге батты. Сиз эки акиметнинъ ишлерини бири-биринен къарыштырманъыз! Керчек, кимерде анда-мында тюфек патлай... бунъа девлет алмашувы, яни инкъиляп дейлер.

Мумине апте меним сонъки сёзлеримни эшитмеген киби, индемей софагъа чыкъты. Тапшан устюнде Алядин агъа ёкъ эди. Мусафир марамасынен юзюнинъ бир якъыны орыткени алда, ташлы, эниш азбар бою юрип, араба къапудан чыкъты, сонъра тар сокъакънен дере бетке энди. Бент эп къутурмакъта эди.

Койнинъ шаркъында, Багъатыргъа кеткен эниш аралыкънынъ къаршысында Абдулла байнынъ эки къатлы эви тура. Аст ве усть софалары джамлы. Дамы устюнде юксек уч дирек... диреклернинъ тёпелерине аллы-ешили топузлар такъылгъан. Саба кунеш догъса, о топузлар аджайип ренклерге кирип, балкъылдайлар. Мен Абдулла байны, кой шура акимieti элине кечкен сонъ бир дефа коръдим. Онынъ аяты эфсанеге бенъзей. Койде бир ялкылдап ала, сонъ гъайып ола, учь-дёрт ай джоюлып кете, бир даа халкъ оны, огюз араба юрип оламагъан ташлы ёлларда автомобиль устюнде корип, айретте къала. Абдулла бай озюнинъ автомобилени, эксериетли, Коккозьдеки князь Юсуповнынъ сарайы азбарында тутта, дейлер.

Абдулла — Ислям байнынъ агъасы... ама озю бай дегиль ве ич бир вакъыт олмагъан. Махульдюрде ве Ислям байнынъ эвинде сийрек-сепелек олувынынъ себеби, экиси арасындаки битмез-тюкенмез шахсий мулъкиет къавгъасыдыр.

Онынъ акъкъында койде тюрюлю риваетлер юре. Гуя, койге эки дефа полис хафиеси келип, оны къыдыргъан. Бир кере Абдулла къолгъа тюшкен, пара берип къуртулгъан, ондан сонъ пек ихтият ишлемекте, дейлер. Тиджарет иле мешгъуль олувы, гуя уйдурма шей, акъикъатта, Петербургда большевиклерге хызмет эте, туджджарлыкъле къазангъан парасы гизли большевик тешкилятына ярдым сандыгъына тюше экен.

Махульдюр Абдулланынъ догъмуш кою. Къарысы эшиткениме коре, эстониялы, Петербургда яшай. Абдулланынъ койдеки эки къатлы эви даима бош. Онынъ Махульдюрге кельгенде энъ севимли мешгъулиети — дагъларда ве къырларда авджылыкъ.

Лёман эфендини Коккозьден бу койге рус тили оджасы этип кетирген де Абдулла олгъан. Лёман эфенди Усеин Токътаргъазынынъ досту, экиси, князь Юсупов ве онынъ даиресиндеки адамларнен якъын мунасебетлерде булунып, рус тилини огренгенлер.

Дейджегим, Абдулла озю бай дегиль, о, шура акиметининъ биринджи айларында койге ильки келишинде озюнинъ эки къатлы эвинде дегиль, дюльгер Алядиннинъ эвинде къонгъан, эртеси куню сходда енъи акиметни имае этиджи нуткъунен эалини айретте

къалдыргъан. «Бу насыл олды? — дегенлер койлюлер. — Агъа ве къардаш... бири ойле, дигери бойлеми?»

«Бизге, отурып, вазиетимиз хусусында джиддий лакъырды этмек... ве бир къараргъа кельмек керек, — деди бир кунь Байрашевский оджалар одасында, — мектептеки бу ал окъув дегиль».

Эртеси куню мудиримиз Исмаиль Акъкъый, Багъатыргъа, кой шурасына кетти, анда Якъуб Хайбуллаевнен корюшкен. Мектептеки вазиетни анълаткъан. Хайбуллаев окъув мувакъкъат оларакъ токътатылсын деген. Исмаиль эфендининъ фикирине разы олгъан. Ойледже, 1922 сенеси февральнинъ он экинджи кунюнде Исмаиль эфенди, Яя оджа, Сафие оджапче ве мен, дёрдюмиз, оджалар одасында сыджакъ соба этрафындаки куръсюлер устюнде отурып, кой шурасынынъ къарарынен таныш олдыкъ. Оны догъру тедбир деп таныдыкъ. Исмаиль эфенди бойле агъыр шараитте буюк гъайретле чалышкъанымыз ичюн бизге, оджаларгъа, тешеккюрлер бильдирди ве, мудир сыфатында, мектепнинъ къапусыны орьтти. Эки алкъанынъ эки уджуны бир ерге кетирип, буюк килит асты, ичине анахтарны тыкъып, сол якъкъа эки кере айландыргъан сонъ, чыкъарып джебине къойды.

Мен меслекдашларымнен сагълыкълаштым. Бир даа манъа бу койде оджалыкъ этмек мунасиб оладжакъмы, бильмейим. Исмаиль эфендини къучакъларым, экимиз, бири-биримизге айтмагъа сёз тапып оламай, индемей чокъ турдыкъ. Муаллим чыдап оламады, давуш чыкъармай агълалды. Меним де козьлерим яшландылар. Чюнки балаларны бу вазиетте ташлап кетмек меним ичюн къыйын олдыгъы киби, Исмаиль эфендиден, бу акъыллы ве мераметли адамдан, айырылмакъ да къолай дегиль эди. Яя оджа ве Сафие оджапче... Ах! Олар меним анъым, идраким эдилер.

— Оджалыгъым бойле башлады, — деди Абдурешид оджа, давушыны бираз алчалтып. — Ве бойле де бите язды. Мектеп къапусына килит асылгъан сонъ мен джаяв къыркъ чакъырым ёл юрип, шеэрге эвимизге къайтып кельдим. Бир даа Махульдюрге бармадым. Койни бегенмейип дегиль... ёкъ! О, кучюк, саде ве азачыкъ да кибар койчикте аятым, инкяр этмейим, заметли кечсе де, эалининъ енъи къурумны самимий садыкълыкълар иле къабул этюви меним ичюн муим ахлякый дерс олды.

Бойле деп, Абдурешид оджа икяесинде тенеффюс ясагъан арада, мен пенджерере козеттим. Тышарысы къаранлыкъланмакъ истеген. Рузгяр эв огюнде асфальт узериндеки кербар ренкли япракъларны савурып, юксеклерге учурып алып кетмекте. Оджа бир элиндеки саатына, бир де дивардакине бакъты, сонъра, бирден кевдесини манъа чевирди, сусты... козь къапакъларыны япты-ачты, бир шейлер хусусында чокъ тюшонди, ниает, кулюмсиреди.

— Меним Махульдюрдеки оджалыгъымны хатырламакъ шимди ничюн керек олды? — деп сорады о менден. — Эски тарихны къарыштырувда мана бармы?

— Хайыр, оджам! Мен эски тарихны къарыштырмайым, — дедим онъа. — Сизинъ оджалыгъынъыз эски дегиль, енъи тарих. Коюмиз беяз гвардия арбий кучьлеринден даа текмиль темизленип битмеген эди, сиз бизге биринджи шура оджасы олып кельдинъиз, бизни чарыкълы ве джалос къалпакълары балаларны окъутты, шура рухунда тербиелединъиз! Халкънынъ досту ким, душманы ким, бизге анълаттынъыз! «Окъумагъ! Бильмек! Намуслы олмакъ... халкъ менфааты ичюн хызмет этмек — мукъаддес борджумыз!» Булар — сизинъ сёзлеринъиз! Мен оларны секиз яшында сизден эшиттим! Ёкъ, оджам! Сизинъ хызметинъиз эски тарих дегиль... тюбю-темелинден енъи тарих. Ве мен оны къарыштырмайым. Сиз, бизим коюмизнинъ серт ве гъарип шараитинде кечкен оджалыгъынъызны бугунъ бизим эвимизде нефис, терен ве эеджанлы суретте икяе эттинъиз! Сизге тешеккюрлер олсун, оджам! Бу эски тарих дегиль... гъает енъи тарих! Енъи аятнынъ башлангъычы. Сизинъ икяе эткен вакъиаларынъыз Махульдюрде юзь бердилер. Мен озюм бу дагълыкъ койде догъдым. Онынъ юксеклерден чагълангъан парылдакъ, буллюр сувларыны ичтим. Эвимизнинъ софасында анамнынъ шенъ ве монълу тюркюлерини динъледим. Шубе ёкъ, эр кес бир-де-бир ерде догъа. Балалыгъы анда кече.

Бу — табиий шей! Башкъа тюрлю олмакъ мумкюн дегиль, оджам! Башкъа тюрлю мумкюн дегиль!

Бир йыл даа кечти. Ягъмурлар ягъды. Ашлыкълар ешерди, башакъ атты, юксек берекет бердилер. Эали экмекке, емекке тойды. Ачлыкъ зулумындан къуртулды. Багъларда-багъчаларда бульбуллар сайрады. Деренинъ суву номай олды. Койнинъ ичинде назик дагъ чичеклери къокъуды.

Бир дефа почтаджы Казариади учь-дёрт муурь иле сырлы конверт кетирди. Ичиндеки мектюпте Яя Байрашевский меркезий шеэрге юксек маариф хызметине чагъырылмакъта эди. Джемаат оджагъа ве оджапчеге эки атлы араба берди, озьлерини ве эшьяларыны юкледи, элидженап къары ве къоджаны миннетдарлыкъ козь яшларынен шеэрге озгъарды.

Сиз, Абдурешид оджа, бизни сыкъынтылы ве месулиетли девирде окъуттынъыз. Сизге де къыйын олды, бизге де. Яя оджанынъ ерине, рус тили оджалыгъына отуз беш яшларында муневе черели кишини, Бекир Гипницкийни, ёлладылар. О да лупка татары эди. Сизинъ еринъизге Осман Нури кельди. Юксекче, индже, яш киши. Череси тар, къырмызы. О, биринджи куню саба дерске кирди, уйле авгъанджа кимсеге еринден къыбырдамагъа рухсет этмеди. Бир куньде бир дерс кечирди. Акъшам бизлернен берабер сыныфтан чыкъты. Ондан сонъра мектепте корюнемеди. Озю Озенбашлы эди.

Вакъытлар кечти, Багъчасарайда рус гимназиясы эсасында татар ве рус сыныфлары ачылды. Исмаиль эфенди озюнинъ огъуллары Сеит-Меметни ве Нурини ве мени бу мектепке кирсетти. Мен Яя Наджи Байбуртлы, Умер Самий ве Билял Терликчи оглеринде дерс алдым. О йылларда Ялта ишчи факультетинде бизим койден он эки киши окъуй эди. Татиль заманында олар Ялтадан, бизлер Багъчасарайдан койге келемиз. Кимерде бизлер, шеэр мектеби талебелери, джемааткъа темаша косътеремиз. Темашадан сонъ кой мектебининъ талебелери шиирлер окъуйлар. Бойле акъшамларнынъ биринде, хатиримде, кой къызларындан Зейнеб Ибраимова ве Айше Акъмоллаева «Кетме, балам, айыптыр!» эсерини санагъа чыкъып окъудылар. Зейнеб ана олды, Айше къызы.

Ана: Шейтан эви мектеп деген эгерек,
Озю де тап Акъмесджитте, коюмизге пек эрек!
Асыл, джаным, къыз балагъа окъув-язув не керек?
Отур эвде, къур тезьянъны, кетенлерни агъартып.
Айткъанымдан чыкъма, балам, халкъкъа юзюнь къызартып.

Санъа бакъсакъ, сен окъувны бенъзетесинъ суретке,
Земане дей, сагъламлыкъ дей, тырмашасынъ терекке.
Бизлер сени нишанладыкъ пек зенгин бир эркекке,
Ах, акъ Танърым, бузулды да къызларымыз, эримиз,
Ярын ахрет кунюнде ёкъ бизим ятар еримиз.

Къыз: Ах, эсирлик девирининъ къул-къурбаны, анайым!
Сизинъ ичюн джеэннемде отларгъа мен янайым!
Янълышасыз, алданасыз, худжур лафлар айтасыз!
Земанени анъламайсыз, юз йыл арткъа къайтасыз!
Бездиресиз сизлер мени шу нишанлав сёзюмен,
Менлигимни сатаджакъсыз учь-беш аршын безимен.

Кетме, балам, деп айтасыз, асла кимнинъ юзюмен?
Мен кетермен, айтынъ, бабам манъа потюк тез алсын!
Мында алгъан эски бильгим озю ичюн мал олсун!
Эй, анайым! Окъумагъа кетеджекмен-кетеджек!
Бу Къырымны бир топ чичек этеджекмен-этеджек!

Окьюйджи генчлик, татиль битип, койден шеэр мектеплерине кьайткъан сонъ, бедий акъшамларны койлюлернинъ озьлери де яптылар. Оларнынъ темашалары, эксерьетле, мектеп азбарында, ачыкъ авада, юксекче ерде ола эди. Тютюн сырыкъларыны бири-бирине багълап, чаткъы ясап, тѣлесини брезентнен орътелер, буюк сана олып чыкъа. Не суфлѣр, не режиссѣр. Темашаджылар ерде, отлар устюнде отура, яхут аякъ устюнде турып, сейир этелер. Ойле темашаларнынъ биринде баш роллерде Ибраим агъа... сизни, оджам, илькиде Багъчасарайдан леленкасынен койге кетирген киши — ве Абдултаир эмджемнинъ огълу Сеит-Вели ойнайлар. Перде ачыла. Сана ортасында юксек, сырлы курью тура. Онынъ устюнде Къуран-ы азимшан булуна. Ибраим агъа молла ролюнде. Башында сарыкъ, къолунда ири боюнджакълы тесби. Арт къапуда Сеит-Вели корюне, устюндеки кийими эски. Балабан бир килимни сюйреп кетире, моллагъа якъын келе: «Эфендим азретлери, — дей моллагъа. — Бу килимни багъчада таптым. Оны эвим ичине тѣшемек истейим. Гуна олмазмы экен деп, сизнен акъыл танышмакъ ичюн алып кельдим!»

Молла, килим устюнде йыртыкъ-мыртыкъ ёкъмы экен деп, дикъкъатнен козьден кечире. Ёкъ... килим енъи. «Огълум! — дей молла, — Сабур эт! Эвеля китап ачайым», — Къуранны элине алып, саифелерини къарыштыра: «Мына! Мында язылгъан: тапкъан ува, арам ола! Имам ува, элял ола!»

Тери кетирген адам молланынъ сѣзлерини анъламай. «Насыл дединъиз, молла азретлери?» деп кьайтарып сорай. Молла сѣзлерини текрарлай: «Тапкъан ува — арам ола. Имам ува — элял ола!» Къуранда ачыкъ-айдын язылгъан!» «Демек, тапылгъан килим манъа арам, сизге элялмы?» Молланынъ: «Э! А!» — деген давушлары чыкъа. Киши килимни моллагъа къалдырып, наразы алда, чыкъып кете.

Сейирджи джемаат этини гъайып этеджек къадар хахылдап кульди. Чюнки шимдичик санада косьтерильген левха эалининъ койде бугуньки аятынынъ озю эди.

Мен, оджам, койден он эки яшымда кеттим. О, вакъытта бабалар ве аналар гъаэт заманевий эдилер, кьайда истесенъ, анда кет... тек окъу, адам ол! Сиз коюмиздеки мектепте мени илькиде тахтагъа чагъырып: «А-на... ана» яз дегенде, секиз яшымда эдим. Сонъра докъуз яшында олдым. Адам бу чагъында чокъ шейлерни бильмей ве анъламай экен. О йылларда Бари агъам омузында карабин, талагъы къатып, кой-койден юре, бир шейлернен огъраша, насыл ишлернен огърашкъаныны бильмей эдим. Бундан секиз йыл эвельси манъа Харьковдан Суфьян Бекировдан мектюп кельди. Суфьян агъа: «Мен ал-азырда бизим халкъымызгъа менсюп биринджи коммунистлер акъкъында мемуар яратувнен мешгъулим, — деп язмакъта эди. — Бизим койлер даиресинде энъ эсли коммунист Бари агъа эди. О, шимди аятта ёкъ. Сиз онынъ акъкъында манъа учь-дѣрт саифелик малюмат язып ёлласанъыз, гузель олур эди». Суфьян Бекировгъа ёллагъан джевабымда, Бари агъамнынъ инкъилябий генчлиги акъкъында адам-акъыллы ич бир шей бильмегенимни ве бунынъ ичюн мени афу этмесини истеп яздым. Сонъундан бильдим ки, Бари агъам биринджи империалист муаребесинде безь ордуда учь йыл хызмет эткен, сонъра Къызыл орду тарафына кечип, учь йыл да безь ордугъа къаршы дженклешкен, 1918 сенеси коммунист партиясынынъ азасы оларакъ Перекопнынъ алынувында иштирак эткен. Бир кузь сабасы Бари агъамнынъ юксек къара ат устюнде эвимизнинъ азбарына келип киргени хатиримде. Аякъларында узун чызмалар, шпорлар, белинде къылычы. Эртеси куню агъам эвде ёкъ вакъытта, мешин сумкасыны ачып бакътым, ичинде эки Георгий хачы бар эди. О, джесюр атлы аскер олгъан. Бу — безь ордудан берильген хачлар. Агъам оларны ич де такъмады, сандыкъ ичинде яттылар.

Иште, бойле, оджам! Секиз-докъуз яшындаки бала атта озь агъасынынъ фаалиети хусусында бир шей бильмей... бильсе, асыл да унутмай. Мен, яшым буюген сайын мустакъиль аят тесиринде къалдым. Шеэрде девлет идарелеринде ишледим. Кой дегенде меним тасавурымда ялынъыз анам ве бабам... ве оларны зиярет этюв борджу асыл ола эди. Эки симагъа итибарны, оларны ёкълавны — мукъаддес вазифе деп бильдим. О, вазифенинъ иджрасы ичюн намус ве видждан иле чалыштым. Текрар дейим ки, он

Йыллыкъ (1931—1941) девир ичинде, меним ичюн койнинъ ялынъыз бир манасы бар эди — анам ве бабам. Кунъдюз шеэрде автобускъа минем, Коккозьде Куртлер мааллесинде тюшем, элимде богъчам, джошкъун озен устюндеки саллантылы копюрден кечем, сонъра, дамлары къырмызы кираметли эвлер ве багъчалар арасындаки айланчыкълы ёллардан Бейнинъ мааллесине чыкъам, андан чайырлар ичиндеки кестирме сокъакъларнен юрип, къодалакъ ёлуна тюшем ве коюмизге догъру аянлайым. Ерге къаранлыкъ тюше башлагъанда койнинъ четине келип етем. Мустафа эмдженинъ чайырына кирем, кучара тереклери янындан кечип, къорадан озюмизнинъ багъчамызгъа атлайым. Эвде ашагъы софагъа кирем, магъазнынъ къапусыны къакъмай, явашчыкътан ачам. Сиз, оджам, бойле вакъытта анамнынъ... дюньяларда мисли ёкъ меним анамнынъ ве бабамнынъ нешели юзлерини бир корьсенъиз! Эгер бир корьсенъиз! Чокъ языкъ, мен бу левханы не язы, не де сёз иле тасвир этип оламайым.

Шимди, оджам, о, левханы сизге икяе эткенде дахи эеджанланам, араретим котериле.

Эбет, мен ана ве бабагъа урьметни он йыл бу манада анъладым. Шимди тюшюнип бакъам, бойле анълав къяфи дегиль экен. Ана ве баба даа да юксек урьметке лйыкъ экенлер, мен исе койге барам, койни корьмей къайтып келем. Азбардан тышкъа биле чыкъмайым. Бу кибарлыкъ дегиль, вакъытнынъ етерсизлиги.

Махульдюр сонъундан чокъ денъишти. Аджайип колхоз олды. Онынъ кучьлю, магърур адамлары йыл сайын баарь чичеги къокъулы юксек мейва ве тютюн берекети етиштирдилер. Бу шуретли кишилернинъ намуслы эмеги койге саадетли, летафетли аят багъышлады.

Алман арбий кучьлери апансыздан девлетимизге уджюм этип, дюньявий экинджи дженкнинъ башлагъаны дёрт кунь олгъанда, мен джебеге кеттим. Кавказда амансыз урушта агъыр яраландым. Махачкала госпиталинде эки ай тедавий олундым. Бабам 1942 сенеси вефат эткенини манъа дженктен сонъ койдешлерим айттылар. О меним ичюн чокъ къасеветленген, чокъ яныкълагъан. «Гендже огълум эляк олур» деп элемленген. Дигер огълу, Юнус хусусында юкъарыда айтылды. Бари агъам... коммунистик гъаелерге садыкъ къалып, бу Ватан дженкинде текрар яралангъан. Озюмнинъ ве эки агъамнынъ муаребедеки федакярлыкъларымызны бу ерде къайд этмекле, бизим аилени мустесна алда косьтермек ниетим ёкъ. Мемлекетимизде Ватан дженки вакъытында къурбан бермеген аиле аз. Бу дженкте махульдюрлилер, хусусан, сизинъ, къыйметли оджам, окъуткъан талелелеринъиз, ватан огърунда буюк джесаретле урушты, къан тёкти, къараманджа эляк олды... ве гъалип кельдилер. Мен ве эки агъам, бизлер, учюмиз де, махульдюрлилермиз. Бизлер де о эсапкъа киремиз!

1933 сенеси мен Ташкентте окъуй эдим. О девирде арбий кийимли эркекнинъ къызлар ве генч къадынлар джемиетинде итибары адден-ашыкъ юксек эди. Яш кишилерде арбий мектеплерге кирюв истегини гъыдалангъан шей къысмен бу имтияз, бу устюнлик олса да, генчликни арбий мектеплерге чекиджи эсас амиль — юртсеверлик, Ватангъа садыкълыкъ эди. Иш манъа келиндже, мен озюм белинде къылычы, аякъларында шпорлары арбий киши корьсем, сукъланып, эсимни джойгъан киби ола эдим. Мен орта офицерлер азырлайды атлылар мектебине ве эки достум (Къасымов — озьбек, Каграманов — эрмени) топчулар мектебине къабул олундыкъ. Топчулар мектеби Киевде, атлылар мектеби Старый Константинов шеэринде. Мектеплерге кетюв вакъыты якъынлагъанда бизлер окъувны быракътыкъ. Къасымов ве Каграманов ана ве бабаларынен сагълыкълашмакъ ичюн Самаркъандгъа кеттилер. Мен айны шу макъсат иле Къырымгъа кельдим. Коюмизге келип еткен кунюмде уйле авгъан эди. Анам эвде бир озю... мени корьди. Бакъты-бакъты, козьлерине инанмады. Янына чапып бардым, къучакъладым, фарыгъан чересинден, агъаргъан сачларындан опьтим. «Севимли ана! Мен сизни пек сагъындым!», — дедим онъа. «Меним, балам! — деди анам. — Мен де сени пек сагъындым! Бугунь саба фильджаннынъ тубюндеки тельбеге бакътым... узакъ ёлда корюндинъ!»

Мен кедерлендим. Аналар не къадар сафдиль, не къадар шефкъатлылар! — деп тюшондим. — Мемлекетнинъ шаркъындан гъарбына ёл туткъанымны анам бильдими аджеба? Ёкъ, бильмегендир! Къайдан бильсин! Фал... инсаннынъ хаялы, озь-озюне теселли!

— Мен, ана, керчектен де, узакъ ёлдам! Аскерликке кетем! — дедим мен, чюнки арбий мектепке... десем, гонъюлли кеткеним белли оладжакъ. Аскерлик... бу эр бир яш эркек ичюн меджбурий хызмет. — Сизинъ иле сагълыкълашмагъа кельдим!

Аскерлик... дегенимни эшиткенде анамнынъ вуджуды къалтырады, омузларымдан тутып, янагъыны — янагъыма таяды, ичин-ичин агълады.

— Кельдинъ... кене кетеджексинъми, балам? — деди анам, козьлерининъ яшлары омузым устюне тюшти, тенимни якъып йибердилер. — Кетювлеринънинъ ниаети оладжакъмы?

— Ордуда хызмет — борджумыз, ана! — дедим мен. — Бир меним дегиль, эр бир эркекнинъ. — Бир талай не демеге бильмей, сустым, сонъра: — Бабам къайда? — дие сорадым.

— Бабанъ Юртюде, — деди анам.

— Анда не япа? Юртю колхозгъа кечти дегильми?

— Юртюнинъ озюнде дегиль, онынъ янашасында, чайырда... ер къаза.

Мен къасеветлендим. Бугунъ Сюйрен поездинен кетмек кереким. Сюйрен станциясы койге йигирми беш чакъырым. Коккозь автобусыны къачырсам, ишим тесадуфий леленкагъа къаладжакъ.

— Манъа мытлакъа кетмек керек, — дедим мен, анамнынъ козьлеринде телеш сезильди.

— Шимдими, балам? — деп сорады о. — Ярын мумкюн дегильми?

— Мумкюн дегиль, ана!

О, къомшу одагъа кирди, эппи вакъыт давушы чыкъмады, бир талайдан сонъ:

— Эвеля аша той! Сонъ кет! — деп къычырды къапусы япыкъ ода ичинден. — Мени ынджытма! Я Рабби! Окъумагъа кеткенлернинъ эписи сенинъ кибими аджеба? Оларнынъ аналары да, меним киби, даима асрет ве къасевет ичинделерми? — о, эп юрегиндеки кедери, севгиси хусусында сёйледи... ама бабам иле экиси къаранлыкъ котерилип къаранлыкъ энгендже, бельни догърултмай чайырда чалышкъанлары, аятларынынъ агъырлыгъы акъкъында агъызындан сёз чыкъмады.

Не дерсинъ? Аналар эр вакъыт акълылар! Сабур этмеге разы олдым. Тезден о, софагъа хамурлы эллеринен чыкъты. Демек, бизим анъанели чиберегимиз, саде ве кучлю емегимиз пишириледжек.

Чиберек пишкендже, чыкъып, бираз багъчада доландым.

Тереклер юфкъа къар астында сускъанлар. Арыкътаки сув бузлагъан. Эр шей сюкюнет ичинде. Бизим багъчамыз... меним балалыгъым бунда кечти.

Анам иле отурып, сыджакъ чибереклерни хошнутлыкъле ашадым. Сонъра сагълыкълашып, Юртюге, бабамнен корюшмеге кеттим. Юртю — бизим чайырымызнынъ ады. Дагъ этегинде, дедемден мирас къалгъан, учь черик десятиналыкъ топракъ. «Дедем ким эди?» — деп сорадым мен бир къач йыллар эвельси бабамдан. «Дедень тон тикиджи уста эди. Куръкчю Ибраим... дей эдилер онъа» деп джевап берди о вакъытта бабам. Дедем акъкъында тасавурым шу къадарлыкъ. Шимдики заманда адамлар деделерини яхшы билелер. Пек чокъу деделеринен берабер яшайлар... вефат этселер, атта къабирлерини де зиярет этелер. Бизим генчлигимизде дедезининъ ким олгъаныны бильгенлер санки ёкъ эди. Бизде сюляле фамилиясы олмады. Бир аиледеки адамлар олип битсе, аиленинъ фамилиясы да олип бите, енъи аиле адамларынынъ фамилиялары башкъа ола. Сой къувгъан фамилиялар сийрек эди. Бизде фамилия сёзюнинъ татарджасы биле ёкъ. Бир вакъытта Осман Акъчокъракълы фамилияны сойады деп яза тургъан. Зан этсем, о догъру эди. Биз онъа итибар бермедик.

Бабамны Юртюнинъ ашагъысында юксек къоралы чайыр ичинде таптым. Онынънен эркекчесине, козьяшсыз корюштим. Декабрь сувугъында, якъасы ачыкъ бир кольмекте ер къазмакъта. Къазгъаны да ойле-бойле топракъ дегиль, дюнья асыл олгъанындан бери лескер корьмеген... ташлы, тамырлы, кутюкли топракъ. Ерни ташлардан темизлеп, кутюклерни чыкъарып, ерни ойле къазмакъта.

— Этрафта шу къадар ешилъ, йымшакъ тюземликлер бар, оларнынъ бир къысымыны къазсанъыз, олмаймы, баба! — дедим мен. — Бу не? Джеэннем азабы!

— Бу ернинъ топрагъы кучьлю, — деди бабам. — Баарьде мында бостан сачаджагъым. Сенинъ айткъан ерлеринъ колхознынъ ихтиярында.

— Сюрюльмеген, сачылмагъан ерлерми? — дедим мен. — Домуз-тамыр бийлеген. Бу насыл колхоз ерлери?

— Адам етишмей, — деди бабам, — яшлыкъ эп шеэрлерге авмакъта, койде яшамакъ истемей. Къартлар исе эп эксильмектелер.

Ерге къаранлыкъ тюше башлагъанда, бабама озюмнинъ ишимни анълаттым. «Манъа шимди кетмек керек...» дедим.

— Кет! — деди о, бир кереден, — кет... аскерликни огрен! Ама къоркъакъ олма! Къоркъакъ адамны севмейим. — О эм ер къазды, эм меним иле къонушты. — Падишалыкъ вакъытында аскерликте мен де олдым. Бизим койден алты адам татар гренадёр полкуна тюштик. Койде озь атларымызгъа минип Мелитопольге бардыкъ. Анда бир ай талимден сонъ, полкумызнынъ ярысыны казаклар къытасына къошып, Карпаткъа йибердилер. Къалгъан эки юзлюкке... шимди сизлер онъа не дейсинъиз, эскадронмы? Эки эскадронгъа Ставропольге кетмек эмири берильди. Анда гуя черкез авулы силялы исян котерген. Оны ятыштыраджакъмыз... сонъра не япаджакъмыз, бильмейим. Юзбашымыз Гъаврлы Сеит-Али бу хаберни якъын достуна сыр деп айткъан, лякин достунынъ да якъын досту бар экен, о да якъын достуна айткъан, шай этип, хабер он дакъыкъада эки татар юзлюги арасында даркъады.

— Черкезлер — мусульманлармы? — деди Озенбашлы Ильяс юзбашымызгъа, — мусульманлар олса, мен оларгъа къылыч котермем!

— Онъа къылыч котермем, бунъа къылыч котеририм... ойле дженк олмай, Ильяс! — деди юзбашымыз, — падишалыкъны душмандан корчаламагъа кельдикми, къорчалайджакъмыз!

— Мен падышалыкъны къорчаламагъа азырым, лякин... авулдаки диндашларымызны ольдюрюп дегиль, — деди Ильяс.

Биз, дёрт койдеш ве Ильяс, атларымызны Азав ялысына бурдыкъ... Ставропольге кетмедик. О заманда падишада татаргъа ишанч ёкъ эди. Артымыздан кимсе къувмады, къувгъан олса да, тапып оладжакъмы эди?

Шимди аскерлик башкъа... яшлар ордудан девлет иши огренип келелер.

Мен бабамнынъ айткъанларыны дикъкъатнен динъледим. Бу вакъыткъа къадар онынъ эски ордугъа чагъырылгъаныны бильмей эдим. Бана койден чайыр бою Юртюге кельгенде къальбим къоркъу толду эди, чюнки бабамнынъ ве анамнынъ бизлерден айры, койде озь башларында яшагъанлары мени пек азапландыра эди. Мында, чайырда бабамнен корюштик. Лакъырды эттик. Къоркъум ёкъ олды.

Албу ки, вакъыт эп кечмекте эди. Сагълыкълашув дакъыкъалары кельди. Мен бабамны къучакъладым, янагъымны онынъ серт, терли сакъалына таядым. Озюни багъырыма бастым. Баба ве огъул бойле сагълыкълаштыкъ. Сонъра ёлгъа чыкътым. Дерелерден ве дагълардан кечип, Коккозье келип еттим. Сонъки автобускъа минип Сюрренге джонедим.

Украинада къар терен эди. Поездимиз Шепетовкада бир кунъ — бир гедже турды. Старый Константиновкъа кечикип кельдим. Къырмызы казаклар полку мектебинде манъа арбий кийим, эки шпор, дёрт ат берильди. «Буларны, бу атларны, кунде учь кере къашагъа ве чёткю иле темизлейджек, бир кере де сабунлап, сыджакъ сувнен

юваджакъсынъ! Анълашылдымы, казак?» — деди сержант. «Анълашылды. Сыджакъ сув бармы? Къайда?» деп сорадым. «Сыджакъ сув... ёкъ! — деди о, — тападжакъсынъ!»

Бугунъ, оджам, сизинъ ильки муаллимлик ве меним талебелик девиримизни эске тюшюрдик. Хатирим гъает хош. Мен, бунынъле берабер, о йылларда коюмизде шура акимиятини самимий севги иле къабул этип, онынъ эбедиен яшамасы ичюн юксек гъайрет косьтерген джесюр ве федакяр койдешлеримнинъ хатиреси огюнде ашагъы пек эгилип седжде этем. Улу Ватан дженки вакъытында алманлар Якъуб Хайбуллаевни, шура къуруджылыгъы эрбабы экенлиги ичюн, аткъанлар. Бари Алядинов Перекоптаки урушларда яралана, оны Ялтадаки госпитальге кетирелер. Алманлар шеэрни запт эткен вакъытта яралыларны гемиге къойып, Кавказгъа алып кетювге имкян олмай. Яралылар госпитальде къалалар. Агъыр яралы Бари эки кунъ ве бир гедже юре-суйреле Аутка богъазындан, къарлы дагълардан кечип, Махульдюрге келе, дженкнинъ къалгъан йылларыны догъмуш коюнде кечире, дженкнинъ сонъунда дагъдан койге партизанлар тюшкенде, эльге сия алып, къызыл аскерлерге къошулып, алманларгъа уджюм эте. Онынъ 1918 сенесинден бери коммунист олып, омюр бою месуль партия ве совет хызметлеринде булунгъаны хусусында алман командалыгъына кимсе бир сёз айтмай. Айткъан олсалар... (айтылгъан аллар олды!) Бари де шубесиз, атыладжакъ эди. Махульдюрлилер Барини чакъмадылар. Бунынъле озьлерининъ намуслы адамлар экенлерини исбат эттилер. Ама Якъуб Хайбуллаев алман полициясы къолуна насыл тюшти? Бунынъ тафсиллятыны билип оламадым. Незирнинъ Мамуты озюнинъ фаалиет ёлуны не вакъыт, насыл ве къайда битирди? Оны да бильмейим. Ибриш агъа... аджайип адам, аяттан насыл ве не вакъыт кетти? Бильмейим. Дженктен сонъ Сеттар Мустафа огълу иле Сухумиде корюштик. Онынъ кечмиши гъает муреккеп ве меракълы экенини бильдим.

Коюмизнинъ базы хусусиятлерини даа къайд этмей, сонъки нокътаны къойып оламайджакъым. Шура акимияти кельген сонъ енъи медениет, енъи ахлякъ догъды, лякин о, ахлякъ чар-чапик шекилленмеди, тертипке бирден кирмеди, адамларгъа: «юм козюньни — ач козюньни», деръал дженнет такъдим этильмеди. Ойле эфсаневий кучъни акимият кимсеге ишандыргъаны ёкъ, чюнки акимиятнинъ озюнинъ догъув, пекинов ве осюв къаиделери бар. Эски ве енъи анъанелер чокъ вакъытлар берабер яшадылар. Башкъа тюрлю олмасы да мумкюн дегиль эди.

Сиз, урьметли оджам, мектептеки хызметинъизнинъ ильки эки йылыны юксек истидат иле икяе эттинъиз. Мен, сёзлеринъизни динълеген сонъ, койдеки балалыгъым не къадар зерафетли олгъаныны терендже анъладым, онъа джиддий къыймет кестим. Махульдюр, юкъарыда денильгени киби, дагъларгъа ве къаяларгъа илишик койчик. Мында эр бир къарыш топракъ адамларнынъ буюк заметинен эльде этильген. Табиат бойле агъыр эмек саесинде омюр сюрген койлюлерни аджыгъан, оларнынъ эр бирине сагълам беден ве намус багъышлагъан.

Оджа саатына сыкъ-сыкъ козете башлады. Отурып, ёрулды, гъалиба! Чюнки озю гъает къыбырдауукъ адам. Онъа эв ичинде ярым кунъ булунмакъ, эльбет де, къолай иш дегиль.

— Сиз Махульдюрни энъ месулиетли ве агъыр вазиятинде корьдинъиз, — дедим мен оджагъа, — о себептен, коюмиз хусусында фикиринъиз пек сисли олмалы!

— Ёкъ! аксине... — деди о, — фикирим пек ачыкъ ве муайен.

— Кой акъкъында субетимиз битмек узьре. Мусааденьизле бир мутебер ер акъкъында даа эки сёз иляве этмек истейим. Меним ичюн о ер пек къыйметли. Койнинъ дживарында, башы даима къар ве думан ичинде сакълы юксек дагъ этегинде, Бойма деген чайыр янындаки къая астындан явашчыкътан къайнап, давушы азачыкъ эшитилип, уфакъ, къырмызы чакъылчыкъларны ойнатып, салкъындан-салкъын сув чыкъмакъта. Чорачыкълар дейлер онъа... Яни Чокъракъчыкълар!

Сув гедже-куньдюз, яз-къыш, асырлар девамында дюльбер, хош, монълу сесчик иле акъмакъта. Койнинъ озюнде чешмелерде, къуюларда, дерелерде сув чокъ, ама эали сувны Чорачыкълардан кетирип иче. Онынъ суву лезетли ве шифалы. Язда кой узерине акъшам къаранлыгъы тюше башлагъанда йигитлер ве къызлар гугюмлерини билеклерине кечирип,

Чорачыкъларгъа кетелер. Мында кызлар ве йигитлер бири-бирлери иле корюше, якъындан таныш ола, озь дуйгъулары хусусында ачыкъ-ачыкъ лакъырды этелер. Бу ерде чифт яш юреклернинъ корюшюви, севги атеши ичинде чарпынувы бир кунь дегиль, бир ай дегиль, кимерде йылларнен девам эте. Койде яш несиль догъа, осе-буй.

Чорачыкъларгъа келип кетиджилернинъ эркъаны яваш-яваш денъише, лякин эр бир йигит озюнинъ келеджектеки кыралычасыны бу ерде расткетире ве юрегиндеки мукъаддес сёзлерни онъа бу ерде изар эте. Эр бир эеджанлы иш, назик маумеле, тазе дуйгъу бу ерде башлай, сонъра о назик ислер койде гурюльтили дюгюнлерле бите. Чорачыкъларгъа исе, билеклеринде гугюмлери енъи несиллер эп келелер-кетелер.

Чорачыкълар — койнинъ юреги ве виджданы. Лякин тек Чорачыкълар дегиль. Багъчалар! Тютюн тарлалары! Янъчыкъ чалынган пиченнинъ ве янайткъан къуру япракъларнынъ къокъусы. Мийрада отлагъан тайлар! Озен боюнда мелеген кёзулар! Булар меним ичюн не демек, билесинъизми, оджам? Кеч кузь кунюнде сизинъле корюшювимизден гъает мемнюним. Бизлерни догъургъан — ана исе, джемиетнинъ фикрий фаалиетине азырлагъан — ильки оджамыздыр. О, козьлеримизге нур бере, дюньяны ве аятны айдынлатып косътере. Асылында алчакъгонъюлли, алидженап оджалар бу ишни япмасалар, бизлер иптидаий девирге дёнермиз!

Ичери яваштан Фатма кирди.

— Эки яш адам бизим мусафирни сорайлар, — деди, манъа мураджаат иле, — эвге давет эттим. Даветим къабул олунмады.

Демек, Селямет Чарвакътан къайтып кельди. Биз автомобиль давушыны ичериде эшитмегенмиз. Къонушма бизни эсир алгъан.

— Эвге давет?! Ёкъ! Ёкъ! — деди Абдурешид оджа. Сычрап турды, пальтосыны алып, деръал элини енъине сокъты. — Эвге кирип отурмасынлар! Кеч олды!

Мен оджаны токътатып оламадым. Фатма иле экимизнинъ: «Ашыкъманъыз, оджа! Бу гедже бизде къалынъыз!» деген риджаларымызны динълемеди. Эшитмек биле истемеди.

— Сагълыкънен къалынъыз, севимли шакирдим! — деди манъа Абдурешид муаллим, машинанынъ къапусыны ачмакъта экен. — Бир даа корюшип олурмызмы, бильмейим, аджи-гуджи! Алтмыш йыл эвельси, Эмине себебинден, къулагъынъыздан тутып бургъан эдим... Мени элял этинъиз, аджи-гуджи!

Оджа юксек эеджан ве мемнюниетле кульди. Машина ичине кирип отургъан сонъ, яшлы козьлерини енъининъ уджунен гизлиден сильди.

— Элял олсун, оджам! Къулагъымдан тутып бургъанынъыз о, акълы джеза эди. Таякънынъ озю дженнеттен чыкъкъан, — дедим мен, лякин богъазыма бир шей тыкъалды, давушым къалтырады. — Къулагъымны тек бир кере... оны да энъкъастан, Эминеге теселли ичюн, текаранчыкъ бургъан эдинъиз! Асыл да агъырмагъан эди, оджам!

Дюмен башындаки йигит лакъырды не устюнде экенини анълады. Агъызыны ачмай, кульди... чюнки дудакълары арасында сигары тютемекте эди. Машинаны бираз аркъагъа берди, асфальтке чыкъкъан сонъ, демир чабакълы къапу бетке тоз къопарып кетти.

1983 с. Дормен.